

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Vladimíra Votavová

**Stát a občanská společnost
v postsovětském Rusku**

Bakalářská práce

Praha 2011

Autor práce: **Vladimíra Votavová**

Vedoucí práce: **Mgr. Karel Svoboda, Ph.D.**

Rok obhajoby: **2011**

Bibliografický záznam

VOTAVOVÁ, Vladimíra. *Stát a občanská společnost v postsovětském Rusku*. Praha, 2011. 63 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Karel Svoboda, Ph.D.

Abstrakt

Bakalářská práce s názvem *Stát a občanská společnost v postsovětském Rusku* se zabývá významem, rozvojem a funkcí občanské společnosti v reáliích Ruska po roce 1991. Úvodem se práce snaží postihnout charakter ruského režimu, který je ovlivněn nejen komunistickou zkušeností, ale i průběhem přechodu k demokracii. Vládu prezidentů Jelcina i Putina nahlíží v kontextu teorie hybridních režimů, v nichž chybí zejména vláda zákona a omezení moci ve státě. Tyto aspekty zásadně ovlivňují podobu ruského občanského sektoru, kterou se text snaží charakterizovat. Práce se zabývá také různým vnímáním občanské společnosti v Rusku a na Západě, jednotlivé rozdíly identifikuje a zmiňuje odlišnosti ruské kultury i společenského diskurzu. V závěru práce je pozornost věnována speciálně politice prezidenta Putina vůči občanskému sektoru, jejím motivům a důsledkům.

Abstract

The bachelor thesis entitled *The State and Civil Society in Post-Soviet Russia* deals with importance, growth and function of civil society in Russia after 1991. At the beginning, the thesis strives to identify Russian regime type which is influenced not only by communist experience but also by the process of transition to democracy. Both the Yeltsin's and the Putin's administration are seen through the hybrid regimes theory that alleges that they are short of rule of law and limitation of powers. Those aspects essentially shape the form of Russian civil society that is characterized as well. The thesis is also concerned with different perception of the civil society concept in Russia and in the Western context; it describes particular dissimilarities and mentions differences of Russian culture

and social discourse. In the end, the thesis is focused on president Putin's politics towards civil society, its incentives and consequences.

Klíčová slova

Rusko, občanská společnost, třetí sektor, hybridní režim, konsolidace demokracie, Vladimir Putin.

Keywords

Russia, civil society, third sector, hybrid regime, democratic consolidation, Vladimir Putin.

Zkratky použité v práci

EU	Evropská unie
FH	Freedom House
GONGO	Vládou organizovaná nevládní organizace
OBSE	Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě
OS	Občanská společnost
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
USA	Spojené státy americké

Rozsah práce

114 009 znaků s mezerami bez poznámek pod čarou (včetně summary a seznamu literatury a zdrojů).

98 195 znaků s mezerami bez poznámek pod čarou (bez summary a seznamu literatury a zdrojů).

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci vypracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací UK a používána ke studijním a výzkumným účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne 20. května 2011

Vladimíra Votavová

Poděkování

Ráda bych poděkovala Mgr. Karlu Svobodovi, Ph.D. za vedení práce, dále doc. PhDr. Michalu Kubátovi, Ph.D. a za celé studium doc. PhDr. Jiřímu Vykoukalovi, CSc.

Projekt bakalářské práce

V příloze k práci (verze v SIS).

Obsah

ÚVOD	1
1. TEORETICKÉ VYMEZENÍ.....	8
1.1 DEMOKRATICKÝ REŽIM	8
1.2 NEDEMOKRATICKÝ REŽIM.....	10
1.3 PŘECHOD K DEMOKRACII.....	11
1.4 KONSOLIDACE DEMOKRACIE	13
1.4.1 <i>Konsolidace občanské společnosti a občanská kultura.....</i>	<i>15</i>
1.4.2 <i>Koncept postkomunismu.....</i>	<i>18</i>
1.5 TEORIE HYBRIDNÍCH REŽIMŮ.....	19
1.5.1 <i>Delegativní demokracie</i>	<i>20</i>
1.5.2 <i>Neliberální demokracie.....</i>	<i>20</i>
1.5.3 <i>Kritika teorie hybridních režimů</i>	<i>21</i>
2. KONCEPT OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI.....	23
2.1 EDWARDSOVO POJETÍ OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI	24
2.1.1 <i>OS jako dobrá společnost o sobě</i>	<i>24</i>
2.1.2 <i>OS jako veřejná sféra</i>	<i>25</i>
2.1.3 <i>OS jako asociativní součást společnosti.....</i>	<i>25</i>
2.2 OBČANSKÝ SEKTOR.....	26
2.2.1 <i>Funkce občanského sektoru</i>	<i>27</i>
2.2.2 <i>Občanský sektor a stát</i>	<i>28</i>
2.3 KRITIKA KONCEPTU OS	29
2.4 DEFINICE STÁTU	30
3. FORMOVÁNÍ OBČANSKÉHO SEKTORU V RUSKU	31
3.1 SOCIÁLNÍ DIMENZE RUSKÉHO OBČANSKÉHO SEKTORU	32
3.2 INSTITUCIONÁLNÍ VÝVOJ.....	33
3.2.1 <i>Ústava a platná legislativa.....</i>	<i>33</i>
3.3 LOKÁLNÍ CHARAKTER RUSKÝCH OBČANSKÝCH ORGANIZACÍ	34
3.3.1 <i>Role neformálních uskupení.....</i>	<i>35</i>
3.4 DŮSLEDKY NEDEMOKRATICKÉHO REŽIMU A TRANZICE.....	36
3.5 TYPOLOGIE RUSKÉHO OBČANSKÉHO SEKTORU	37
3.6 ZAHRANIČNÍ FINANCOVÁNÍ	40
4. PUTINOVA POLITIKA VŮČI OBČANSKÉMU SEKTORU.....	42
4.1 ROK 2001: SVOLÁNÍ OBČANSKÉHO FÓRA	43
4.2 ZMĚNY V LETECH 2003 AŽ 2005	44
4.3 ROK 2005: ZALOŽENÍ VEŘEJNÉ KOMORY	46
4.4 ROK 2006: SCHVÁLENÍ ZÁKONA O NEVLÁDNÍCH A NEZISKOVÝCH OBČANSKÝCH ORGANIZACÍCH.....	48
4.5 STÁTNÍ KORPORATIVISMUS?.....	50
ZÁVĚR	52
SUMMARY	56
LITERATURA A ZDROJE.....	57

Seznam tabulek

Tabulka 1: Srovnání liberální demokracie, hybridní demokracie a autoritarismu.....	22
Tabulka 2: Edwardsovo pojetí občanské společnosti.....	26
Tabulka 3: Základní typy agendy ruských občanských organizací.....	40

Úvod

Fungující občanská společnost je v politické vědě považována za nezbytný předpoklad konsolidovaného demokratického režimu. Ačkoli neexistuje jasná definice občanské společnosti, je chápána především jako mimopolitická sféra, která spolu s médii zastupuje tzv. třetí sektor ve státě. Zastřešuje občanské organizace, sdružení a další formální aktéry. Ti jednají nezávisle na státní vůli a zároveň svou činností brání státu v přílišné koncentraci moci, potažmo v ovládnutí společnosti jako celku. Jedním z prvních pramenů, který termín občanská společnost spoludefinoval, byla *Esej o historii občanské společnosti* skotského myslitele Adama Fergusona z druhé poloviny osmnáctého století. Ferguson v ní občanskou společnost popsal jako jakési pojitko mezi vládciválečníky a civilisty, jehož dělicí funkci vyzdvihoval a zároveň se obával jeho zničení.

V postsovětském Rusku prezidentů Borise Jelcina a poté Vladimira Putina se euro-americký koncept občanské společnosti střetl s realitou posttotalitního státu bez jakýchkoli demokratických tradic a zvyklostí řídit se demokratickými principy, bez příslušné politické kultury, osvojené praxí. Během 90. let 20. století byly sice hojně zakládány mnohé občanské organizace, ale časem se ukázalo, že většina z nich postrádala akceschopnost a tím i společenský význam. Naopak v souvislosti se společenskou deziluzí z transformačního procesu se občanská společnost stala jakýmsi nevídaným západním importem, potenciálně ohrožujícím ruskou tradici a identitu.

Za těchto okolností byl v roce 2000 do prezidentské funkce potvrzen volbou Vladimir Putin. V rámci své agendy cílené na posílení role státu a centralizaci prosadil změny, které působení občanské společnosti v Rusku oproti praxi z Jelcinova období pozměnily. Putinovo pojetí občanské společnosti jako instrumentu spolupracujícího se státem a v podstatě schvalujícího jeho politiku se významně rozchází s tím, jak je chápána evropskou a americkou politickou teorií i praxí. Konkrétně bylo už v roce 2001 ustaveno Občanské fórum (*Graždanskij forum*) jako orgán, jehož prostřednictvím měli zástupci ruských

občanských organizací komunikovat s prezidentem a vládou. V roce 2005 potom následovala federálním zákonem založená Veřejná komora (*Obščestvjenaja palata*),¹ která se měla stát pomyslným mostem pro komunikaci mezi státem a občanskou společností. Avšak její náklady a provoz jsou kompletně dotovány státem a jednu třetinu jejích členů přímo jmenuje ruský prezident. Nabízí se tak otázka, jestli vznik takové instituce nezastíral snahu státu kontrolovat či spíše řídit dění v ruském občanském sektoru. Dále byl v roce 2006 přijat federální zákon týkající se nevládních a neziskových organizací, limitující jejich činnost v Rusku. Není bez zajímavosti, že časově spadal do období po tzv. barevných revolucích v zemích bývalého sovětského bloku, kdy se ruské vládnoucí kruhy mohly více restriktivní politikou snažit předejít podobnému vývoji v ruských podmínkách.

Na téma fungující občanské společnosti jako jedné z podmínek demokratické konsolidace lze nahlížet i v širším kontextu tranzitologických studií. Po postupném rozpadu východního bloku a rozpuštění Sovětského svazu (SSSR) na konci roku 1991 se bývalé komunistické země ocitly v procesu přechodu – tranzice – od různých forem nedemokratických režimů. Zpočátku většina badatelů očekávala, že výsledkem těchto tranzic budou v krátké době konsolidované demokracie, jak je západní politická věda znala zejména na základě zkušeností ze států západní a jižní Evropy a severní Ameriky. Taková teorie byla významně podpírána slovy administrativy Spojených států amerických (USA) o „celosvětové demokratické revoluci“² i dnes už definitivně překonaným paradigmatickým Francise Fukuyamy o konci dějin a definitivním vítězství liberální demokracie ve světě.³ Postupem času se nicméně ukázalo, že taková představa nedošla naplnění nejen v některých státech s jistou demokratickou tradicí ve středo-jihovýchodní Evropě, ale ani v postkomunistických republikách bývalého Sovětského svazu.

Některé státy, mezi něž patřilo i Jelcinovo Rusko, se tak zařadily do kategorie tzv. hybridních režimů. Teorie hybridních režimů vymezuje ty země,

¹ Lze se setkat i s překladem Občanská komora, ale domnívám se, že překlad Veřejná komora nebo Komora veřejnosti, je přesnější, i s ohledem na anglický termín The Public Chamber, který je používán ve všech textech, které jsem měla k dispozici.

² Carothers, Thomas. The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, roč. 13, č. 1, s. 6.

³ Fukuyama, Francis. *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka, 2002, s. 11.

v jejichž systémech se střetávají demokratické prvky, zastoupené především pořádáním voleb, s prvky nedemokratickými, které jsou typické pro autoritativní režimy.⁴ Jsou to zejména ty faktory, které americký politolog Juan Linz charakterizoval jako limitovaný pluralismus, typická mentalita a absence politické mobilizace. Podoba hybridních režimů je výrazně ovlivňována také charakterem předcházejícího režimu, v ruském konkrétním případě tedy zkušeností s komunismem.

V případě jelcinovského Ruska používali badatelé pro hybridní režim termíny jako autoritativní demokracie (Richard Sakwa, 2002), volební demokracie (Michael McFaul, 1997), volební monarchie/samoděržaví (Lilia Ševcova a Igor Kljamkin, 1998), měkký autoritarismus (Barry Sautman, 1999), ale i delegativní demokracie (Lilia Ševcova, 1999 podle Guillerma O'Donnella).⁵ Čeští autoři Jan Holzer a Stanislav Balík, kteří se výzkumu postkomunistického prostoru dlouhodobě věnují, navrhli pojmenovat specifický putinovský režim jako postideologický autoritativní režim, čímž chtěli zdůraznit nedemokratický charakter režimu, který Putina vláda v zemi nastolila.⁶ Jedním z cílů této bakalářské práce tak bude na základě případové studie občanské společnosti v Rusku posoudit, zda se Putina politika pohybovala ještě v mezích hybridního režimu, nebo byla již otevřeně nedemokratická.

Téma bakalářské práce by tak mělo být exkurzem do problematiky, které nebyla v českém prostředí věnována příliš velká pozornost a která doposud nebyla samostatně vědecky zpracována. Nejen čeští autoři se při klasifikaci ruského režimu, ať už ho nazírali jako demokratický či nedemokratický, často přehnaně soustřeďovali na volební proces a přitom přehlíželi, že politický režim lze

⁴ Česká odborná veřejnost se doposud jednoznačně neshodla na tom, zda používat termín autoritativní nebo autoritářský režim. V této práci je používán termín autoritativní režim v souladu s publikací Michala Kubáta a Stanislava Balíka nazvanou *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, Praha: Dokořán, 2004.

⁵ Holzer, Jan; Balík, Stanislav. *Postkomunistické nedemokratické režimy: studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 44 a s. 60.

⁶ *Ibid.*, s. 191.

analyzovat i na základě jiných směrodatných kritérií.⁷ Konkrétně se čeští odborníci zabývali ostatními fenomény, které souvisí s ruským politickým systémem, jako forma vlády (tj. semiprezidencialismus nebo parlamentarismus), stranické a volební systémy, rozpor mezi literou a praxí ruské ústavy, omezené soudnictví, částečné ovlivňování médií apod., ale občanská společnost byla zpravidla zmiňována jen jako okrajový fenomén.⁸

Předběžná hypotéza této bakalářské práce stanovuje, že v souladu s tím, jaké změny prodělal ruský režim za vlády Vladimira Putina, rozšířily se oblasti, které začal režim více omezovat, a Rusko se tak na ose demokracie – nedemokracie více přiblížilo nedemokratickému pólu. Jednou z limitovaných oblastí byla sféra občanské společnosti. Práce tak bude vycházet z tohoto hypotetického předpokladu a výzkumné otázky budou zjišťovat: 1) jaké konkrétní kroky vůči občanské společnosti Putinova administrativa podnikla, co ji k nim motivovalo a jaké měly důsledky; 2) jaké místo vůbec náleží občanské společnosti v ruském kontextu, jak ji lze definovat a jak se liší od konceptů, které známe z euro-amerického prostředí; 3) jakou výpověď o podobě ruského režimu za Putina stav občanské společnosti v Rusku dává.

Práce bude zpracována v souladu s empiricko-analytickým přístupem ve společenských vědách. Jakkoli je zřejmé, že tematika zabývající se (ne)demokratickým, resp. hybridním režimem může posléze sklouznout k hodnotovým soudům a normativně-ontologickému přístupu, práce bude usilovat o soustředění se na empiricky doložitelná fakta, která vycházejí z pramenů a odborné literatury, a jejich následnou analýzu. Při psaní práce bude použita kvalitativní metoda, konkrétně vnitrosystémová analýza vybraného případu, která je součástí komparativního výzkumu, tzv. case study [případová studie].⁹ Dále bude uplatněna také analýza dokumentu, a to při studiu federálních zákonů, které se týkají vymezení občanských organizací a neziskových sdružení z 90. let

⁷ Snyder, Richard. Beyond electoral authoritarianism: The spectrum of nondemocratic regimes. In Schedler, Andreas (ed.). *Electoral authoritarianism: The dynamics of unfree competition*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers, 2006, s. 220.

⁸ Zejména Jan Holzer v jediné dosud vydané české politologické monografii věnující se Rusku *Politický systém Ruska: hledání státu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001.

⁹ Říchová, Blanka. Komparativní metoda v politologii. *Politologická revue*, 1997, roč. 3, č. 2, s. 18.

20. století a následně federální legislativy ustavující Veřejnou komoru v roce 2005 a omezující činnost občanských nevládních a neziskových organizací v Rusku z roku 2006. Zmíněny budou také příslušné části ruské ústavy (1993).

Struktura práce je rozdělena do čtyř hlavních částí, které korespondují s jejím rozdělením podle kapitol. První teoretická kapitola by měla tvořit základ, o němž se bude opírat celý další text. S přihlédnutím k ruskému kontextu budou definovány a vysvětleny jednak termíny z politické vědy jako demokratické a nedemokratické režimy, přechod k demokracii (tranzice), konsolidovaná demokracie a její podmínky a také teorie hybridních režimů s důrazem na delegativní a neliberální demokracii. Kapitola se bude také částečně věnovat konceptu postkomunismu, který charakter ruského režimu významně dotváří.

Ve druhé rovněž teoretické kapitole se práce pokusí postihnout koncept občanské společnosti. Bude přitom vycházet z teorie Michaela Edwardse, který komplexně propojil nejznámější teoretické přístupy. Práce bude občanskou společnost chápat zejména jako síť na státě nezávislých sdružení, které svou činností usilují o prospěch celé společnosti a její rozvoj. Zmíní také základní definici občanského sektoru, jeho funkce a varianty jeho vztahu se státem. Přihlédne i ke kritice konceptu občanské společnosti.

Ve třetí deskriptivní kapitole se práce bude zabírat tím, jak se formoval občanský – třetí – sektor v Rusku po rozpadu SSSR. Poukáže na důvody, proč má více sociální zaměření než OS na Západě, bude se zabývat institucionálním zakotvením občanského sektoru, zdůrazní důležitost jeho lokální dimenze a popíše vliv, který na současnou občanskou společnost v Rusku měl režim před rokem 1992 a Jelcinova vláda. Vymezí také, jací aktéři především zastupují ruskou občanskou společnost a pokusí se vytvořit jejich přehlednou typologii. V neposlední řadě se zaměří i na důsledky masivního zahraničního financování občanského sektoru během 90. let 20. století.

V závěrečné čtvrté deskriptivně-analytické kapitole se práce bude zajímat o politiku, kterou prezident Putin během svých dvou funkčních období vůči občanskému sektoru prosazoval. Na začátku vysvětlí principy teorie řízení demokracie hlavního ideologa putinovského režimu Vladislava Surkova, v jejichž

intencích se Putinova vláda odvíjela. Poté bude pozornost zaměřena na Občanské fórum, které Putin svolal na konec roku 2001 jako platformu pro diskusi vládních představitelů a občanských organizací. Na něj v roce 2005 navázalo založení Veřejné komory, jejíž fungování, praktický význam a také kritiku bude práce sledovat. Jako poslední Putinův krok bude adresován federální zákon týkající se nevládních a neziskových organizací, motivace, která vedla k jeho přijetí a jeho konsekvence. Závěrem kapitoly bude analyzován vztah státu a občanské společnosti, který Putinova politika vymezila.

Při psaní této práce bylo čerpáno jednak z dostupných pramenů, jednak ze zvolené literatury. Za pramenný zdroj je považována v první řadě ruská ústava z roku 1993 a dále příslušné federální zákony, které jsou až na jednu výjimku citovány z původního ruského znění, které je k dispozici na oficiálních webových stránkách ruského prezidenta.

Samotnou literaturu lze rozdělit na obecnou teoretickou a konkrétní, věnující se ruské situaci. Použitá teoretická literatura se týkala zaprvé teorie demokracie a souvisejících otázek a zadruhé konceptu občanské společnosti. Z českých publikací posloužil jako souhrnný zdroj týkající se takřka všech teoretických východisek sborník *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie* od V. Hlouška a L. Kopečka vydaný v Brně (2003). Demokratické tranzici se nejnověji a s využitím aktuálních zahraničních zdrojů věnoval plzeňský M. Ženíšek v *Přechodech k demokracii v teorii a praxi* (2006). Problematika konsolidace demokracie byla adresována hlavně M. Kubátem v publikaci *Postkomunismus a demokracie* vydané v Praze (2003). Teorií hybridních režimů a přechody k demokracii v kontextu postsovětského bloku se zabývali J. Holzer a S. Balík, jejichž nejkomplexnějším dílem na toto téma se stala monografie *Postkomunistické nedemokratické režimy: studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase* vydaná v Brně (2007). K jejím závěrům se však tato práce staví spíše rezervovaně. Z teoretických zdrojů v anglickém jazyce vychází práce především z knihy J. Linze a A. Stepana *Problems of Democratic Transition and Consolidation* (1996) týkající se vývoje mj. v postkomunistických státech, tedy i v Rusku. Ústřední zdroj pro náhled na

teorii hybridních režimů představuje sborník od A. Schedlera *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* (2006).

Rozbor tématu občanské společnosti vychází z knihy *Civil Society* od M. Edwarse (2004). Tato práce přejímá jeho rozdělení do tří kategorií a bere za své hlavně jeho pojetí občanské společnosti jako součásti společnosti, v níž působí formou občanských sdružení. Z českých zdrojů byla použita hlavně monografie L. Strnadové *Současné podoby občanské společnosti* (2008), která kriticky hodnotí samotný koncept občanské společnosti a jeho jednotlivá vnímání v teorii a praxi.

Z textů o ruské občanské společnosti se práce významně opírá o sborník A. Evanse, L. Henry[ové] a L. McIntosh Sundstrom[ové] *Russian Civil Society* (2005), který se věnuje jak směřování ruské občanské společnosti, tak detailně jejím jednotlivým aktérům. Dalšími klíčovými zdroji byly knihy *Democratisation and Gender in Contemporary Russia* od S. Salmenniemi[ové] (2008) a *Post-Soviet Civil Society* A. Uhlina (2006). Oba skandinávští autoři kladou důraz na lokální aspekty občanské společnosti a také ve svých pracích z velké části čerpají z ruských zdrojů, což by mělo vynahradit převahu anglicko-jazyčné literatury v této práci. Dále posloužily vybrané kapitoly zejména v knihách R. Sakwy – *Russian politics and society* (4. vydání, 2008) a *Putin: Russia's choice* (2008), S. Whita *Media, culture and society in Putin's Russia* (2008) a v jejich společném sborníku *Developments in Russian politics 7* (2010). Nelze nezmínit ani první česky psanou monografickou publikaci o ruském politickém systému od J. Holzera (2001), z níž byly vybrány obecné charakteristiky ruského státu.

Z hlediska odborných statí bylo nejvíce čerpáno z recenzovaných časopisů *Journal of Democracy*, které byly použity ze dvou sborníkových vydání editovaných L. Diamondem a M. Plattnerem (1996 a 2002), a *Demokratizatsiya*. Byly využity jako doplněk ke všem v práci zmiňovaným otázkám, protože často poskytovaly aktuálnější fakta než knižní zdroje.

Práce neuplatnila všechnu literaturu zmíněnou v projektu bakalářské práce, protože v některých případech vyšlo najevo, že se tématem zabývá jen okrajově nebo že se zaměřuje na jiné než zkoumané aspekty ruské občanské společnosti.

1. Teoretické vymezení

Charakter, fungování a význam občanské společnosti se podstatnou měrou odlišují v závislosti na jednotlivých režimních typech. Trendem tzv. krátkého dvacátého století se stalo rozšiřování demokracie, na jeho konci byl počet demokracií ve světě oproti roku 1900 takřka čtyřnásobný. Rusko a jeho obyvatelé, ať už v hranicích carského impéria, Sovětského svazu nebo dnešní Ruské federace, poznali během posledních sta let několik variant režimních typů, včetně toho nejkrajnějšího, který teoretici totalitarismu Fridrich a Brzezinski označili v roce 1956 jako totalitní. Spolu se zásadními změnami, které proběhly na začátku devadesátých let dvacátého století, se v Rusku postupně měnila podoba režimu a podle optimistických předpokladů se měl dříve či později vychýlit směrem ke druhému pólu spektra politických režimů, k demokracii západního typu. Nicméně k takovému vývoji prozatím nedošlo – a zůstává otázkou nad rámec této práce, jestli je zájem ruské veřejnosti a elit, aby se tak stalo.

Tato kapitola představí základní východiska teorie demokracie, která jsou aplikovatelná na ruský kontext. Aby bylo možné porozumět interakcím státu a občanské společnosti v postsovětském Rusku, je třeba stanovit širší teoretický rámec, protože to, jaký typ politického režimu v Rusku panoval, určovalo kromě jiného i vztahy státu k občanské společnosti. Je však důležité mít na paměti, že ruský politický režim se v průběhu let měnil a zřejmě ani na konci Putinova působení ve funkci ruského prezidenta (2008) nebyla jeho podoba definitivní.

1.1 Demokratický režim

Na počátku je nutné definovat termíny, s nimiž bude celá práce operovat. Při výzkumu politických režimů, jinak řečeno režimních kategorií, rozlišuje politická věda dva základní typy: demokratické a nedemokratické, které např. Linz dále dělí na autoritativní, totalitní, posttotalitní a sultanistické.¹⁰ Samotná definice demokratického režimu neboli demokracie je mimořádně obtížná. V obecné zjednodušující rovině znamená demokracie vládu většiny a současně

¹⁰ Tyto čtyři kategorie Linz představil až v roce 1996, předtím nedemokracie členil do kategorií totalitní, autoritativní, tradiční a diktatury. Práce se bude dále zabývat jen autoritativním a posttotalitním režimem, ostatní jsou zmíněny jen ilustrativně.

ochranu zájmů menšin. Předkládaná práce přijme za své vymezení ze stati *What democracy is... and is not* od Schmittera a Karlové: „Moderní politická demokracie je systémem vlády, v němž jsou vládnoucí nuceni k zodpovědnosti za své činy ve veřejné oblasti občany, kteří jednají nepřímou skrze své zvolené zástupce, kteří spolu vzájemně soupeří či spolupracují.“¹¹ Teorie demokracie pracuje s mnoha dalšími upřesněními, ale pro potřeby této práce stačí uvést dva nejznámější přístupy, minimalistický a maximalistický, které demokratický politický režim blíže vyhraňují.

První z nich, pro který se vžilo označení neklasická teorie demokracie, představil v polovině minulého století Joseph Schumpeter. Podstatou jeho pojetí je koncept tzv. volební demokracie, v němž klade důraz na proceduru voleb – pokud volby probíhají, lze režim označit za demokratický.¹² Tento minimalismus v hodnocení politických režimů přirozeně vyvolal řadu kritik, protože dostatečnou měrou nereflektuje jak takové režimy, kde dochází k falšování voleb, tak ty, které sice pořádají svobodné, poctivé, soutěživé a pravidelné volby,¹³ ale jiné znaky režimu demokracii odporují.¹⁴ Na to konto rozvinul Robert Dahl teorii polyarchie, což je jeho vlastní termín pro demokracii v praxi. Polyarchie musí splňovat nejen podmínky svobodných a spravedlivých voleb, z nichž vzejdou státní činitelé, a aktivního i pasivního všeobecného volebního práva, ale má i další znaky, zejména dodržování svobody projevu a svobody sdružování, přístup

¹¹ Schmitter, Philippe C.; Karl, Terry Lynn. *What democracy is ... and is not*. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 50. Poprvé byla stať zveřejněna v *Journal of Democracy*, 1991, roč. 2, č. 3, s. 75-88. Uvedený citát je mým vlastním překladem.

¹² Schumpeter, Joseph. *Capitalism, socialism and democracy*. London: George Allen and Unwin, 1943, s. 269.

¹³ Za zmínku stojí také pravidlo alternace podle A. Przeworskeho, které stanovuje, že režim nelze považovat za demokratický, pokud vládnoucí strana ve volbách nikdy neprohraje, z čehož plyne, že volby musí nejen probíhat, ale také zajistit alternaci moci. Viz systém hegemonné strany G. Sartoriho.

¹⁴ Někteří autoři ztotožňují Schumpeterovu volební demokracii s konceptem hybridních režimů, konkrétně např. s volebním autoritarismem. Na druhou stranu L. Diamond v popisu volební demokracie jako jednoho z hybridních režimů výslovně uvádí, že nedosahuje ani Schumpeterových kritérií, protože volby nemají rovný charakter. Srov. Holzer; Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 61 a Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír. *Hybridní demokracie*. In Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (eds.). *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2003, s. 289.

k alternativním zdrojům informací a státní občanství pro všechny dospělé osoby.¹⁵ Tato definice demokracie, nazývaná procedurální, odpovídá modelu, který bývá všeobecně označován jako liberální demokracie.¹⁶

1.2 Nedemokratický režim

Na rozdíl od demokratických je vymezení autoritativních režimů podstatně snazší. Široce uznávaná Linzova definice je popisuje jako režimy, ve kterých panuje omezený (limitovaný) pluralismus; které postrádají vedoucí ideologii, ale mají typickou mentalitu; kde je slabá míra politické mobilizace a kde jejich vůdce nebo malá vůdčí skupina vykonává moc ve předem předvídatelných hranicích.¹⁷ Kategorie posttotalitních režimů, do které spadá např. Sovětský svaz v posledních letech své existence, vznikla proto, že se od totalitních¹⁸ odlišují vyšší mírou společenského pluralismu, kupř. částečně tolerují některé opoziční skupiny (tzv. „paralelní“ nebo druhá kultura), dále „vůdcové (...) bývají více byrokratičtí a „státně technokratičtí“ než charismatičtí. Vybroušená vedoucí ideologie stále plní funkci „posvátné knihy“, vládcové ji však stále více považují za utopii a společnost ji sice trpí, ale již jí nevěří. Společenskému životu sice stále dominují režimem vytvořené „mobilizační vehikly“, někdejší vysokou intenzitu svého působení však již dávno ztratily. Účast na rituálech je sice dále všeobecně povinná, postrádá však již entuziasmus.“¹⁹ Od autoritativních režimů se posttotalitní odlišují tím, že v nich není povolen stranický pluralismus, systém je

¹⁵ Dahl, Robert A. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 202.

¹⁶ Fish, M. Steven. Conclusion: Democracy and Russian politics. In Barany, Zoltan; Moser, Robert, G. (eds.). *Russian politics: Challenges of democratization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 216.

¹⁷ Linz, Juan J. *Totalitarian and authoritarian regimes*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers, 2000, s. 161-165. Česky např. Kubát, Michal; Balík, Stanislav. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004, s. 50.

¹⁸ Základní strukturální znaky totalitního politického režimu podle Friedricha (1954) jsou: 1) jediná všezahrnující oficiální státní ideologie; 2) jediná masová hierarchická politická strana v čele s jedním vůdcem, která je nadřazena státnímu aparátu; 3) monopol strany na kontrolu ozbrojené moci; 4) monopol strany na kontrolu informací a prostředků masové komunikace; 5) uplatnění teroru vůči odpůrcům režimu; 6) centrální řízení a kontrola ekonomiky (přidán později).

¹⁹ Kubát; Balík. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*, s. 61-62.

ovládán pouze jednou stranou, zatímco v autoritativních režimech je limitovaný politický pluralismus možný.²⁰

1.3 Přechod k demokracii

Definice demokratických, autoritativních a posttotalitních režimů otevírá otázku, proč se z nedemokratických režimů stanou demokratické. Samuel P. Huntington v roce 1991 rozpracoval teorii, podle které se svět v jednotlivých vlnách postupně demokratizuje. Od roku 1974²¹ doposud (tj. 1991) probíhala třetí vlna demokratizace, která vedla k etablování demokratických režimů v jižní Evropě a Latinské Americe a posléze také ve východní Evropě. Jako důvody tohoto procesu Huntington uvedl ztrátu legitimacy dosavadních režimů, zvýšení životních standardů vlivem ekonomického růstu, proměny mezinárodní politické situace, změny v ideologii římskokatolické církve po druhém vatikánském koncilu (1962-1965) a v neposlední řadě lavinový efekt demokratizace. Nicméně, stejně jako vlny demokratizace, identifikuje Huntington také reverzní vlny vedoucí k návratu nedemokratických zřízení. Hlavní příčiny takového procesu našel ve slabém zakotvení demokratických hodnot mezi elitou i veřejností obecně, v ekonomických těžkostech a z toho plynoucího společenského napětí, v sociální a politické polarizaci, ve snaze vyšší společenské třídy odstavit nižší třídu od politické moci, v důsledcích terorismu (konec vlády zákona) a opět v obráceném lavinovém efektu vedoucím ke konci demokratického pokusu.²² Jakkoli je Huntingtonova teorie populární, ne všichni autoři zejména z postsovětského prostoru ji přijali za svou – např. Ghia Nodia argumentoval, že diametrálně odlišný kontext demokratizačního procesu ve východní Evropě nemá s příčinami pádu nedemokratických režimů na jihu Evropy a v Jižní Americe nic společného,

²⁰ Linz, Juan J.; Stepan, Alfred. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996, s. 42-51.

²¹ Karafiátová revoluce ukončila autoritativní režim v Portugalsku.

²² Huntington, Samuel P. Democracy's third wave. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 4, 8-9. Stať je zkrácenou verzí Huntingtonovy knihy *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991. Česky např. Kopeček, Lubomír. Sociálně politické podmínky demokracie. In Hloušek; Kopeček. *Demokracie*, s. 138-140.

podle něj není možné, aby jedna vlna a jedna teorie jejího vzniku pokrývala vzájemně tak odlišné regiony.²³

Kromě Huntingtonovy teorie vysvětlují zavádění demokracie i další přístupy, např. strukturální, podle kterého došlo k demokratizaci proto, že se změnila struktura společnosti, příp. státu a mezinárodních vztahů obecně; tranzitní, jehož autoři akcentují roli politických elit, které svým jednáním umožní demokratizační proces nebo modernizační, který vyzdvihuje korelaci mezi socioekonomickým rozvojem a zaváděním demokracie.²⁴

Způsob přechodu od nedemokratického k demokratickému režimu – tranzice – je předmětem samostatné politologické disciplíny, tzv. tranzitologie, která studuje jednak charakter odstraňovaného režimu (nedemokracie) a dále samotný přechod, čímž je míněno období mezi pádem nedemokratického režimu a konsolidací demokracie.²⁵ „Pro přechod je charakteristické, že v jeho průběhu nejsou trvale definovaná a všeobecně přijímaná pravidla politické hry, neb to je to, o co především jde. Aktéři bojují nejen za uspokojení svých bezprostředních zájmů (a zájmů těch, koho se domnívají reprezentovat), ale také o určení pravidel a procedur, jejichž konfigurace rozhodne o vítězích a poražených v budoucnu – tj. jakých prostředků je legitimně možné užívat v politické aréně a jací aktéři budou ke hře připuštěni.“²⁶

Jelikož způsob přechodu k demokracii zásadním způsobem ovlivňuje demokracii samotnou, je na místě zmínit jednotlivé typy, které mají relevanci k vývoji v SSSR, resp. Rusku. Je třeba počítat s tím, že modely, které budou uvedeny, mají ideální charakter, konkrétní přechod je obvykle spojením několika znaků z různých typologií, jak naznačuje i ruský případ. Tranzice v Rusku proběhla shora, což ve svém důsledku znamenalo, že režim se sice změnil, ale

²³ Nodia, Ghia. How different are postcommunist transitions? In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *Democracy after communism*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 2002, s. 6. Stať byla poprvé zveřejněna v *Journal of Democracy*, 1996, roč. 7, č. 4, s. 15-29.

²⁴ Ženíšek, Marek. *Přechody k demokracii v teorii a praxi*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, s. 58.

²⁵ Kopeček. Sociálně politické podmínky demokracie, s. 134.

²⁶ Dvořáková, Vladimíra; Kunc, Jiří. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1994, s. 77-78.

původní vládnoucí elity zůstaly u moci.²⁷ Přejít shora, což je původní označení Giuseppeho di Palmy, znamená v podstatě totéž, co jiní autoři definovali jako vnučení (Schmitter a Karlová), transformaci (Huntington) nebo reformátorský model (Leonardo Morlino). Mezi typické znaky takového přechodu patří zásadní vliv vládnoucí elity, policie a armády na zánik nedemokratického režimu a naopak zanedbatelná účast mas. Pro budoucí vývoj je tak problematické, že změna proběhla v rámci stávajících nedemokratických institucí, a i po přechodu bývá nový režim vnímán kontinuálně s tím starým, což negativně ovlivňuje průběh vyrovnání se s minulostí, včetně potrestání zločinců. Ve svém důsledku proto může společnost, jež ztratila iluze a motivaci, demokratický režim jako celek odmítnout.²⁸ Výsledkem může být i stav, který Nodia nazval „demokracie bez demokratů“, ve kterém přechod k demokracii spustila elita, protože aktuálně vyhovoval jejím zájmům, zatímco veřejnost přihlížela bez toho, aby se politicky zapojila nebo přijala za své demokratické hodnoty.²⁹

1.4 Konsolidace demokracie

S tím souvisí i jeden z hlavních rozporů celé tranzitologie, totiž původní představa, že konečným výsledkem přechodového procesu bude (konsolidovaná) demokracie, což – jak ukázala praxe – zdaleka neplatí. Podle Adama Przeworskeho je již samotný termín přechod k demokracii matoucí, a proto navrhl používat spíše termín odchod od komunistického režimu. Podobně se vyjádřil i Giovanni Sartori, podle něhož se první fáze přechodu, odchod od nedemokracie, daří zvládnout všem, avšak v druhé fázi, vstupu do demokracie, uspějí jen někteří. Protože výsledek přechodu není nikdy zaručen, použili Dvořáková a Kunc termín „nejistá demokracie“.³⁰ Thomas Carothers ve své eseji *The end of the transition paradigm* z roku 2002 podrobil kritice slepou víru některých autorů, že přechodem dojde k demokratizaci, nezávisle na délce přechodového období. Tím narážel na fakt, že tranzice je pouze dočasná fáze, která může skončit také návratem

²⁷ Kubát, Michal. *Postkomunismus a demokracie: Politika ve středovýchodní Evropě*. Praha: Dokořán, 2003, s. 14.

²⁸ Ženišek, s. 60, 67-68 a 75.

²⁹ Nodia, s. 10.

³⁰ Dvořáková, Kunc, s. 32.

nedemokracie, pouze v jiné podobě. Hlavní chyba, kterou podle Carotherse státy v přechodu dělají, spočívá v intenzivním budování demokracie, namísto budování funkčního státu, které je bezprostředně po pádu předchozího režimu důležitější.³¹ Z toho důvodu většina zemí v tranzici nedosáhla ani demokracie, ani návratu nedemokracie, ale stala se součástí tzv. šedé zóny, kterou charakterizuje, že státy „vykazují některé znaky demokratického politického zřízení, včetně alespoň omezeného politického prostoru pro opoziční strany a nezávislou občanskou společnost, stejně jako pravidelné volby a demokratické ústavy. (...) Avšak zaznamenávají vážné nedostatky, často zahrnující nedostatečné zastoupení zájmů občanů, nízkou míru politického zapojení kromě účasti ve volbách, časté zneužívání zákonů vládními úředníky, volby se spornou legitimitou, velmi nízkou důvěrou veřejnosti ve státní instituce a trvale slabou výkonnost státních institucí.“³²

Konsolidovaná demokracie tak často není opravdovým výstupem přechodu k demokracii. Terminologicky lze konsolidovanou demokracii definovat podobně jako výše uvedenou liberální demokracii. Má ale určitá specifika, která souvisejí s tím, že jde o stav demokracie po ukončení přechodu od nedemokracie, což ji odlišuje např. od dlouhodobě fungujících liberálních demokracií, kde se demokracie vyvíjela postupně přirozeným procesem. Ve zkratce je demokracie konsolidovaná v takovém případě, kdy demokraticky zvolení politici také demokraticky vládou.³³ Podle některých autorů je konsolidace završením procesu demokratizace, který má tři fáze: zaprvé, otevřenost, projevující se uvolněním režimu a postupnou politickou liberalizací; zadruhé, pokrok, kdy dochází ke zhroucení režimu a zavedení nových demokratických institucí a konečně za třetí, konsolidaci, kterou charakterizuje provedení demokratických reforem a přijetí demokratických „pravidel hry“ valnou většinou společnosti a politických elit.³⁴

³¹ Carothers, s. 6 a 8. Podobně podle F. Zakarii platí, že demokracie se etabluje tam, kde se jako první ukotví hodnoty konstitučního liberalismu, především vláda zákona, ale ne naopak.

³² Carothers, s. 9-10. Uvedená citace je mým vlastním překladem.

³³ Kubát. *Postkomunismus*, s. 17.

³⁴ Carothers, s. 7. Česky např. Balík, Stanislav; Holzer Jan. Debata o hybridních režimech. Stručná rekapitulace pokusu o paradigmatickou změnu. *Politologická revue*, 2006, roč. 12, č. 2, s. 23.

Právě všeobecné respektování jediné demokratické alternativy pro řešení problémů a konfliktů a uznání legitimacy a účinnosti nových institucí se jeví jako klíčové podmínky pro to, aby mohla být demokracie považována za konsolidovanou.³⁵ Podle Linze a Stepana nesmí nikdo z vlivných společenských aktérů usilovat o návrat nedemokratického režimu, ani o územní změny (secesi). Společnost musí být přesvědčena, že „demokratické procedury řešení konfliktů a uskutečňování politických změn jsou jediné správné“.³⁶ Vláda, která vzešla ze svobodných a všeobecných voleb, musí mít dostatečnou autoritu k vytváření nových politik a tři složky politické moci ve státě – moc výkonná, zákonodárna a soudní – nesmí sdílet moc s jiným dalším orgánem.³⁷ Karlová a Schmitter k tomuto výčtu přidali podmínku soutěživosti ve vztazích mezi politickými stranami, která je zárukou přijetí demokratických hodnot, „na prvním místě principu konkurence a přirozenosti konfliktu o moc.“³⁸ Soutěživé volby ještě vyzdvihl Przeworski tvrzením, že v konsolidované demokracii „se poražení chtějí vrátit prostřednictvím stejných [demokratických] institucí, které jim přinesly porážku.“³⁹

1.4.1 Konsolidace občanské společnosti a občanská kultura

Z hlediska zaměření této práce je pozoruhodné, kolik autorů spojilo konsolidovanou demokracii s rozvojem občanské společnosti. Podle Klause von Beymeho sestává demokratická konsolidace ze čtyř fází: z ústavní konsolidace, z konsolidace zájmových skupin a politických stran, z konsolidace politických aktérů (tj. ekonomického sektoru, ozbrojených složek apod.) a konečně z konsolidace občanské společnosti, což je nejdelší etapa, „předpokládající zformování a konstantnost podob informačních toků a převažujících způsobů komunikace uvnitř společnosti a skutečnou identifikaci jednotlivých politických

³⁵ Kopeček. Sociálně politické podmínky demokracie, s. 134-135.

³⁶ Kubát, Michal. Politika a vládnutí ve středovýchodní Evropě. In Kubát, Michal (ed.). *Východní rozšíření Evropské unie*. Brno – Praha: Mezinárodní politologický ústav, 2001, s. 35.

³⁷ Linz; Stepan, *Problems of democratic transition and consolidation*, s. 5-6.

³⁸ Holzer, Jan. *Politický systém Ruska: hledání státu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001, s. 132.

³⁹ Kubát. Politika a vládnutí ve středovýchodní Evropě, s. 36. Citace v původním textu.

aktérů s jejich přirozenými sociálně-politickými rolemi a odpovědnostmi“.⁴⁰ Také Jerzy J. Wiatr identifikoval konsolidovanou demokracii jako takový režim, v němž existuje fungující občanská společnost, která vychází z nestátních, nezávislých, samostatně organizovaných občanských sdružení. Wiatr zdůraznil i nutnost fungování právního státu a ochranu lidských práv a svobod, včetně přijetí opatření proti diskriminaci menšinových skupin obyvatelstva.⁴¹ Podobně i Linz a Stepan zmínili důležitost příznivých podmínek pro růst na státě nezávislé a čínorodé občanské společnosti, jejíž samostatní aktéři se mohou podílet na naplňování občanských práv a svobod jednotlivce v konsolidované demokracii.⁴² Podle Fukuyamy se analýza konsolidované demokracie dlouhou dobu občanské společnosti vůbec nevěnovala, protože na Západě byla brána jako samozřejmý produkt modernizace. Avšak po pádu komunismu se ukázalo, že posttotalitní společnosti mají nedostatečně rozvinuté sociální struktury, které jsou v západních zemích základem stability demokratických politických institucí.⁴³ Toto zdůvodnění bylo dobře patrné již při komparaci jihoevropských nedemokratických režimů s latinskoamerickými, protože demokracie se snadněji etablovala na jihu Evropy právě díky existenci na státě nezávislé občanské společnosti a jejich veřejných skupin hájících různé zájmy.⁴⁴ Výstižně shrnul tranzici v zemích bývalého východního bloku Ralf Dahrendorf formulací tzv. dilematu tří hodin [dilemma of the three clocks] – hodina právníka, kdy se bude konstituovat zákonodárství a politické instituce, potrvá šest měsíců; hodina ekonoma, v níž budou položeny základy tržní ekonomiky, šest let; a konečně hodina občana, která má vytvořit plnohodnotnou občanskou společnost, zhruba šedesát let.⁴⁵

⁴⁰ Holzer. *Politický systém Ruska*, s. 133.

⁴¹ Kubát. *Politika a vládnutí ve středovýchodní Evropě*, s. 35.

⁴² Kopeček. *Sociálně politické podmínky demokracie*, s. 142. Uvozovky a závorky v původním textu.

⁴³ Fukuyama, Francis. The primacy of culture. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 321.

⁴⁴ Dvořáková; Kunc, s. 30-31.

⁴⁵ Sakwa, Richard. *Postcommunism*. Buckingham: Open University Press, 1999, s. 39-40. Celichowski, Jerzy. Civil society in Eastern Europe: Growth without engagement. In Glasius, Marlies; Lewis, David; Seckinelgin, Hakan (eds.). *Exploring civil society: Political and cultural contexts*. London: Routledge, 2005, s. 77.

Jak uvedl Michal Kubát, „(k) demokratické konsolidaci nebo naopak k ohrožení demokracie přispívá celá řada (...) prvků (...). Je to respektování či nerespektování demokratických procedur politickými elitami a přenášení politické rivality na mimovolební a mimoparlamentní úroveň (styl myšlení politických elit, který připouští nebo nepřipouští možnost porážení politického protivníka jiným způsobem než v demokratických volbách a tolerování opozice), vztah politických elit k médiím (...), konflikt týkající se otázky vyrovnání se s komunistickou minulostí (...), typ a kvalita stranického systému (...), vztah k národnostním menšinám (...), voličské chování“ atd.⁴⁶ Tento výčet odůvodnění, proč v některých zemích došlo ke konsolidaci demokracie a v jiných ne, doplnil Huntington seznamem vstupních podmínek, které úspěšnost demokratického projektu podmiňují: předcházející zkušenost s demokracií, jinými slovy demokratická tradice, míra ekonomického rozvoje, mezinárodní kontext, silnější role vnitřních faktorů před vnějšími během demokratizačního procesu, průběh demokratizace (absence použití násilí) a důvěra veřejného mínění v demokracii.⁴⁷ Již byla zmíněna také povaha odstraňovaného režimu a bez významu není ani sociální struktura společnosti a míra národní a kulturní homogenity.⁴⁸ Dahl kromě těchto faktorů označil jako pro demokracii příznivou také demokratickou politickou kulturu, přičemž vycházel z konceptu občanské a politické kultury Gabriela Almonda a Sidneyho Verby.⁴⁹ Ruský případ lze identifikovat na pomezí jejich poddanské a účastnické (participační) politické kultury, kdy v prvně jmenované se občané nezúčastní veřejného života a pouze pasivně přijímají rozhodnutí shora, zatímco ve druhé uvedené se naopak snaží na lokální i celostátní úrovni zapojit do politických a správních struktur.⁵⁰ Podle Fukuyamy druh

⁴⁶ Kubát, Michal. Politický režim a konsolidace demokracie v postkomunistické Evropě a postsovětském prostoru. *Politologický časopis*, 2000, roč. 7, č. 2, s. 139.

⁴⁷ Kubát. *Postkomunismus*, s. 18-19.

⁴⁸ Ženíšek, s. 59.

⁴⁹ Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney. *Civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Newbury Park: Sage, 1989, s. 2.

⁵⁰ Kopeček. Sociálně politické podmínky demokracie, s. 132. Na druhou stranu, existuje i situace, kdy se občané mohou úmyslně vzdávat své participace proto, že tak projevují maximální důvěru své vládě (parochiální politická kultura).

politické kultury také značí způsob, jakým se společnost vyrovná s (klasickým) liberalismem, který se zakládá na důrazu na individuální práva člověka.⁵¹

1.4.2 Koncept postkomunismu

Při zmínce o socio-kulturní pozici, v níž se země při odchodu od nedemokracie nachází, nelze v souvislosti s Ruskem nevzpomenout na fenomén postkomunismu. S odkazem na debatu Holzera a Balíka o často nerelevantním používání samotného pojmu postkomunismus nechápe tato práce Rusko jako postkomunistickou zemi proto, že by komunismus kompletně vymazal její dřívější dějiny, zejména carské období, které má na dnešní podobu nezanedbatelný vliv, ale nezpochybnuje, že komunistická zkušenost ovlivnila klíčovým způsobem současnou ruskou identitu.⁵² Postkomunistická společnost se tak jen obtížně zbavuje charakteristik jako klientelismus, nedostatek morálky, nevíra v to, že jednotlivec může cokoli změnit.⁵³ Změnila se třídní struktura, vyprofilovala se nová třída mimořádně bohatých, která profitovala na obhospodařování státního majetku. Veřejná sféra postrádá silné demokratické instituce, často se jedná o hybridy z dob předchozího režimu, akceschopnost a efektivita státních orgánů je mimořádně nízká.⁵⁴ Ekonomika je nebývale segmentovaná a dominují jí silná průmyslová konsorcia, často tvořící až „stát ve státě“.⁵⁵ „Politické elity neuplatňují demokratické principy vlády, a to ve vztahu k politickým rivalům, třetímu sektoru (médiá a tzv. občanská společnost) i vlastním občanům.“⁵⁶

Při hodnocení stupně konsolidace určitého státu lze také přihlédnout k údajům americké organizace Freedom House (FH), která každoročně vydává hodnocení politických práv a občanských svobod v zemích celého světa. Konkrétně FH zohledňuje procentuální zastoupení vládnoucí strany v parlamentu; počet procent, která obdržel kandidát vládnoucí strany v prezidentských volbách a počet let, kdy se u moci drží vládnoucí elita.⁵⁷ Ačkoli jsou závěry FH kritizovány

⁵¹ Fukuyama. *The primacy*, s. 321.

⁵² Holzer, Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 17.

⁵³ Nodia, s. 14-16.

⁵⁴ Sakwa. *Postcommunism*, s. 5-6.

⁵⁵ Holzer. *Politický systém Ruska*, s. 112.

⁵⁶ Kubát. *Postkomunismus*, s. 28.

⁵⁷ Holzer, Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 76.

kvůli metodologickým nejasnostem, její výsledky jsou společensko-vědní obcí vesměs široce uznávány.⁵⁸

1.5 Teorie hybridních režimů

Nejednoznačný průběh a výsledky tranzitivních procesů v některých zemích vedly badatele ke zkoumání, jak nově vzniklé politické režimy klasifikovat, jak je charakterizovat a co od nich očekávat. O přechodech v postsovětském prostoru kupř. Nodia napsal, že vedou k demokracii nebo něčemu, co se o ni pokouší nebo ji alespoň předstírá.⁵⁹ Pocit unikátnosti nových režimů a (údajná) nemožnost jejich zařaditelnosti do starších režimních kategorií, zejména Linzovy, proto vedla k debatě o tzv. hybridních režimech.⁶⁰ Teorie hybridních režimů, která se ale rozhodně nevztahuje pouze k východoevropskému kontextu, tak analyzuje režimní typy, které nemají ani znaky autoritativních či posttotalitních režimů, ani konsolidovaných demokracií. Často se o nich mluví jako o neúplných demokraciích nebo o demokraciích s adjektivy, protože téměř každý autor, který se touto teorií zabýval, zvolil pro zkoumaný režimní typ vlastní název. To vede k nesnadné orientaci v samotné teorii a jejích výsledcích. Z toho důvodu se tato práce přidrží Andreamu Schedlerovi, který hybridní režimy rozdělil do tří typů. Zaprvé, defektní demokracie,⁶¹ naplňující minimalistickou definici demokracie, do nichž náleží zejména koncepty Guillerma O'Donella (delegativní demokracie) a Fareeda Zakarii (neliberální demokracie). Zadruhé, hybridní režimy samotné, kam spadají především klasifikace Larryho Diamonda (semi-autoritarismus, semi-demokracie atd.). Zatřetí, tzv. nové autoritarismy jako např. soutěživý nebo volební autoritarismus.⁶² Schedler tak představil ideální typy, avšak většina zkoumaných zemí osciluje mezi několika z nich. Konkrétně pro ruský případ jsou nevhodnější modely delegativní a neliberální demokracie.

⁵⁸ Schedler, Andreas. The logic of electoral authoritarianism. In Schedler (ed.). *Electoral authoritarianism*, s. 11. Zejména jde o to, jak se výsledky výzkumu převádí do sedmibodové stupnice, podle které FH určuje povahu jednotlivých režimů.

⁵⁹ Nodia, s. 5.

⁶⁰ Snyder, s. 227.

⁶¹ Nezaměňovat s defektní demokracií Wolfganga Merkela. Viz Hloušek; Kopeček. Hybridní demokracie, s. 287.

⁶² Schedler, s. 3-5.

1.5.1 Delegativní demokracie

O'Donnellova delegativní demokracie byla představena již v roce 1994 a původně byla vnímána především jako vysvětlení dění na jihoamerické politické scéně. Vychází z přesvědčení, že sociální a ekonomické podmínky, které stát zdědil po předcházejícím nedemokratickém režimu, brání v konsolidaci demokracie a jsou příčinou stávající podoby politického režimu. Největší slabinou je fakt, že demokratické politické instituce a procedury sice formálně rozsáhle definuje ústava, ale postrádají reálný obsah, a proto nemohou sloužit k překonání krize, v níž se společnost nachází. S nefunkčností politických institucí naopak sílí jevy jako klientelismus, patrimonialismus nebo korupce. Nejklasičtější příkladem delegativní demokracie je prezidentská instituce. Prezident neztotožňující se s jednou politickou stranou je zpravidla volen v přímé volbě, což mu propůjčuje silný mandát a zdání, že zosobňuje představy lidu, což vede k tomu, že si může ve funkci dělat prakticky, co chce, protože jedině on ví, co je pro jeho zemi dobré. Omezen je pouze existujícím schématem mocenských vztahů, v němž neakceschopná zákonodárná a soudní moc figurují jen pro formu a délkou svého funkčního období. Ostatní politické strany, zájmové skupiny, média, nevládní organizace mohou prezidenta kritizovat, ale jsou ignorovány a obcházeny; postrádají totiž moc k tomu, aby ho dohnaly k zodpovědnosti.⁶³ Delegativní demokracie tak výrazně postrádá omezení jednotlivých mocí v podobě brzd a rovnováh. Dalším typickým znakem je „přítomnost vyšších oligarchických vrstev, stylizujících se do role privilegovaného sociopolitického hybatele.“⁶⁴ Volby obecně probíhají na demokratickém základu, jejich formální pravidla bývají dodržována, jsou svobodné, ale často ne spravedlivé.

1.5.2 Neliberální demokracie

Podle Zakariova konceptu neliberální demokracie z roku 1997 spočívá hlavní problém soudobých [hybridních] režimů v tom, že politické svobody, které

⁶³ O'Donnell, Guillermo. Delegative democracy. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 95, 98-99, 100. Stať byla poprvé zveřejněna v *Journal of Democracy*, 1994, roč. 5, č. 1, s. 55-69. Česky např. Hloušek; Kopeček. *Hybridní demokracie*, s. 292-296.

⁶⁴ Holzer; Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 45. Uvozovky v původním textu.

s sebou demokracie přináší, nejsou jako dříve spojeny s konstitučním liberalismem, který se zakládá na nezcizitelných právech člověka garantovaných vládou zákona. Pro neliberální demokracii je typické, že stát není schopen – nebo nechce – zajistit, aby byla dodržována vláda zákona omezující hromadění moci a zneužívání pravomocí. Naopak vláda koncentruje moc do svých rukou a omezuje přístup k ní ostatním aktérům, ať už jiným státním orgánům nebo regionálním a lokálním samosprávám, byznysu nebo nevládním organizacím.⁶⁵ Samotný občan tak není před státní zvlí nijak chráněn. Typickou je pro neliberální demokracie „situace, kdy jsou na základě v podstatě svobodných, pluralitních voleb paradoxně vybírány elity, které ve své praxi nerespektují hodnoty a metody konstitučního liberalismu.“⁶⁶

1.5.3 Kritika teorie hybridních režimů

V českém prostředí byla teorie hybridních režimů podrobena rozsáhlé kritice brněnských autorů Holzera a Balíka, kteří doslova napsali, že „(j)e problémem příslušných badatelů, že kapitulovali před svým zklamáním z nedokonalosti daných výsledků, a nežli by přijali krach demokratických projektů a autoritativní přítomnost, spekulovali o nové typologické kategorii.“⁶⁷ Titíž autoři naopak navrhli rozšířit spektrum Linzových autoritativních režimů o novou kategorii postideologického režimu, který by byl aplikovatelný především na režimy vzešlé z tranzic ve východoevropském prostoru. Postideologický autoritativní režim se má v Rusku vyznačovat zaprvé, limitovaným pluralismem, omezujícím zejména ekonomiku, ale i jiné sféry zejména v momentě, kdy jejich zástupci přestanou být loajální ke státu; zadruhé, postideologickou mentalitou, což je jakýsi mix marxismu-leninismu, carismu a nacionalismu; zatřetí, depolitizací společnosti, která postupem času vlivem svého zklamání z průběhu demokratizace sama začne volat po vládě pevné ruky, která je ztělesněna: začtvrté, (charismatickým) vůdcem prezidentem, zvoleným v přímých volbách.⁶⁸

⁶⁵ Zakaria, Fareed. The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 1997, roč. 76, č. 6, s. 23, 26, 30 a 41.

⁶⁶ Holzer; Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 47.

⁶⁷ Balík; Holzer. Debata o hybridních režimech, s. 26.

⁶⁸ Holzer; Balík. *Postkomunistické nedemokratické režimy*, s. 96, 126, 151, 158 a 191.

Nicméně např. Kubát kategorické nepřijetí konceptu hybridních režimů zpochybnil, když výslovně uvedl, že třeba Rusko za Jelcina a jiné země ve východní Evropě „svědčí právě o existenci hybridní kategorie (...). Je evidentní, že tyto země se liší jak, na jedné straně, od tzv. konsolidovaných demokracií postkomunistické střední Evropy, tak, na straně druhé, třeba od Běloruska či Turkmenistánu. Je věcí diskuse, jak tyto režimy nazveme, jak je budeme definovat a klasifikovat, ale asi není účelné dokazovat právě na těchto příkladech platnost Linze (...) a naopak zpochybňovat obecnou teorii hybridních režimů.“⁶⁹ Proto se tato práce přidrží teorie hybridních režimů, konkrétně delegativní a neliberální demokracie, které jsou na ruský případ aplikovatelné.

Jednou z klíčových otázek této práce je určení, zda situace ruské občanské společnosti nasvědčuje tomu, že se Putinův režim vychýlil autoritativním směrem. Níže uvedená tabulka může před přejitím k dalším částem práce pomoci shrnout východiska, která se tato kapitola snažila představit.

Tabulka 2: Srovnání liberální demokracie, hybridní demokracie a autoritarismu

	liberální demokracie	hybridní demokracie	autoritarismus
Stát	vláda se zodpovídá občanům	vláda má omezenou zodpovědnost občanům skrze volby	dominantní stát a vláda není zodpovědná občanům skrze volby
	svobodné a spravedlivé soutěživé volby	nesvobodné a nespravedlivé soutěživé volby	nesoutěživé volby nebo žádné volby
občanská společnost	občanská a politická práva	práva zajišťující svobodu projevu jsou omezena	přísné omezení individuálních občanských a politických práv
	spolková samospráva	samospráva je více či méně ohrožena	autonomní spolky a organizace kritické vůči státu prakticky neexistují

Zdroj: Ženíšek, s. 39. Citováno podle Potter, David; Goldblatt, David; Kiloh, Margaret; Lewis, Paul. *Democratization*. Cambridge: Polity Press, 1997, s. 5.

⁶⁹ Kubát, Michal. Recenze publikace Holzer Jan, Balík Stanislav: Postkomunistické nedemokratické režimy. Studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007. *Politologická revue*, 2008, roč. 13, č. 1, s. 132.

2. Koncept občanské společnosti

Podobně jako by mohlo být téma demokracie rozpracováno mnohem detailněji a možná pochopitelněji, ani vymezení konceptu občanské společnosti nepředstavuje snadný úkol. Obsah termínu občanská společnost skýtá mnoho významů, protože každá etapa lidských dějin si ho vykládala trochu jinak a každá z moderních ideologií ho interpretovala po svém, z čehož předem vyplývají mnohé konceptuální nejasnosti. V poslední době navíc termín čelí stále rostoucí politizaci a zároveň vyprázdnění, a tak je na místě maximální obezřetnost. Proto se v této části práce pokusí jen souhrnně definovat tento koncept s cílem, aby bylo v první řadě jasné, k jaké společenskovední tradici se práce vztahuje a co v jejím pojetí pod pojmem občanská společnost (OS) chápat.

Komplikovanost studia vystihla Lenka Strnadová, když napsala, že „(m)nohovrstevnatost tématu OS vyplývá již ze samotného termínu. Jelikož se jedná o společnost, musíme téma uchopit z filozofického, politologického, sociologického i politicko-ekonomického úhlu pohledu. Protože se ale zároveň jedná o občana, vstupuje do hry i ontologie jednotlivce, spojená s etikou a analýzou místa jedince ve společnosti.“⁷⁰ Obecně lze konstatovat, že OS je jakýmsi prostorem mezi jedincem, příp. rodinou jako základní složkou společnosti, a státem.⁷¹ Takový prostor má určité funkce a vyskytují se v něm určití aktéři, které definuje (nebo by definovat mělo) v první řadě jejich občanství, chápáno nikoli jako státní příslušnost, ale zejména jako „morální závazek jedince vůči zájmům společenství, v němž žije.“⁷² Z pohledu anglické jazykové tradice je zajímavý i etymologický původ termínu OS [civil society], protože v 18. století, kdy si političtí teoretici začali všimnout OS jako jednoho z fenoménů moderní doby, byla chápána jako civilizovaná/kulturní společnost [civilized society], která definitivně nahradila středověkou feudální společnost.⁷³

⁷⁰ Strnadová, Lenka. *Současné podoby občanské společnosti. Kritická perspektiva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008, s. 332.

⁷¹ Toto místo poprvé připsal OS Georg W. F. Hegel v *Základech filozofie práva*.

⁷² Potůček Martin. Těžké znovuzrození: občanský sektor v České republice. *Politologická revue*, 1997, roč. 3, č. 2, s. 35-36.

⁷³ Barša, Pavel; Císař, Ondřej. *Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004, s. 11.

2.1 Edwardsovo pojetí občanské společnosti

Typickým znakem většiny teorií, zabývajících se občanskou společností, je snaha vyhranit se vůči ostatním známým vymezením a nově definovat oblast zkoumání. Jednu z výjimek tvoří trojí dělení Michaela Edwardse, který naopak různorodá pojetí vzájemně provázal, protože, jak napsal, jediné dohromady mohou jednotlivé složky OS fungovat opravdu efektivně.⁷⁴ OS chápe zaprvé, jako součást společnosti; zadruhé, jako společnost o sobě; a zatřetí, jako veřejnou sféru. Ačkoli se tato práce bude držet především prvního vymezení, pro pochopení konceptu OS jako celku budou krátce vysvětlena i obě další.

2.1.1 OS jako dobrá společnost o sobě

Pojetí OS jako společnosti o sobě navazuje na představu OS jako „dobré společnosti“, což vychází z významu, který jí přisoudili hlavně disidenti ze středovýchodní Evropy. Ernest Gellner zdůraznil, že „(a)bsence stavu označovaného pojmem OS byla pocitována zvláště naléhavě ve společnostech, v nichž byly všechny aspekty života silně centralizovány a ve kterých jediná politicko-ekonomicko-ideologická hierarchie netolerovala žádné soupeře a jediná koncepce definovala nejen pravdu, ale i osobní morálku.“⁷⁵ OS se tak v 80. letech 20. století stala synonymem anti-totalitárního hnutí usilujícího o reformy a společenské změny, platformou pro mobilizaci občanů, nadějí na změnu stávající politiky.⁷⁶ V této souvislosti bývá často zmiňována esej Václava Havla *Moc bezmocných* (1978), v níž rozumí OS jako anti-politické oblasti založené na důvěře, etice a morálce, z níž se postupně vyvine demokracie.⁷⁷ Během 90. let 20. století došlo ke „zkrocení“ myšlenky OS, protože přestala být chápána jako cíl přechodů k demokracii, ale její existence se stala spíše jednou z podmínek

⁷⁴ Edwards, Michael. *Civil society*. Cambridge: Polity, 2004, s. 91.

⁷⁵ Gellner, Ernest. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997, s. 7.

⁷⁶ Celichowski, s. 71.

⁷⁷ Sakwa. *Postcommunism*, s. 55. Havlova představa, že z OS vzejdou nezkažené postkomunistické politické struktury, se částečně naplnila, když se on nebo Lech Wałęsa stali prezidenty, ale dlouhodobě se ukázala jako nerealistická, týkající se spíše jednotlivců.

demokratizace samotné.⁷⁸ Nicméně s myšlenkou OS jako obrany proti nedemokratickým politickým režimům, která symbolizuje „konec monolitu, konec monopolu politické a sociální organizace, monopolu pravdy a informací“⁷⁹ se setkáváme dodnes.

2.1.2 OS jako veřejná sféra

Porozumění OS jako veřejné sféře se do jisté míry shoduje s modelem deliberativní demokracie představitele kritické teorie Jürgena Habermase. Veřejná sféra⁸⁰ je podle něj jakýmsi fórem, kde se formální a neformální instituce i soukromé osoby zapojují do celospolečenského dialogu, a tak vytváří veřejné mínění, jehož prostřednictvím se domáhají toho, aby stát (politická sféra) legitimizoval své skutky.⁸¹ Veřejná sféra je tak nezbytným předpokladem demokracie, protože pokud je politický režim považován v očích občanů za legitimní, doprovází ho stabilita.⁸² Podle této teorie do této sféry, v níž hrají velmi podstatnou roli média, informační technologie a komunikace obecně, patří „sociální hnutí, občanské iniciativy, fóra, politická sdružení a další instituce, které dohromady tvoří občanskou společnost.“⁸³

2.1.3 OS jako asociativní součást společnosti

Poslední Edwardsovo, liberálně-asociativní, pojetí OS,⁸⁴ které ji chápe jako součást společnosti, a v jehož intencích především o OS referuje i tato práce, představuje hlavní názorový proud, převažující i v současné tematické literatuře. Navazuje především na myšlenky Alexise de Tocquevilla, který reagoval na liberální tradici OS založenou mezi jinými Johnem Lockem, Adamem Fergusonem a Adamem Smithem. Tito považovali OS za „oblast obchodu

⁷⁸ Baker, Gideon. *Civil society and democratic theory: Alternative voices*. London: Routledge, 2002, s. 89-90.

⁷⁹ Gellner, s. 51.

⁸⁰ Lze se setkat i s termíny občanská nebo reprezentativní veřejnost.

⁸¹ Habermas, Jürgen. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia, 2000, s. 86.

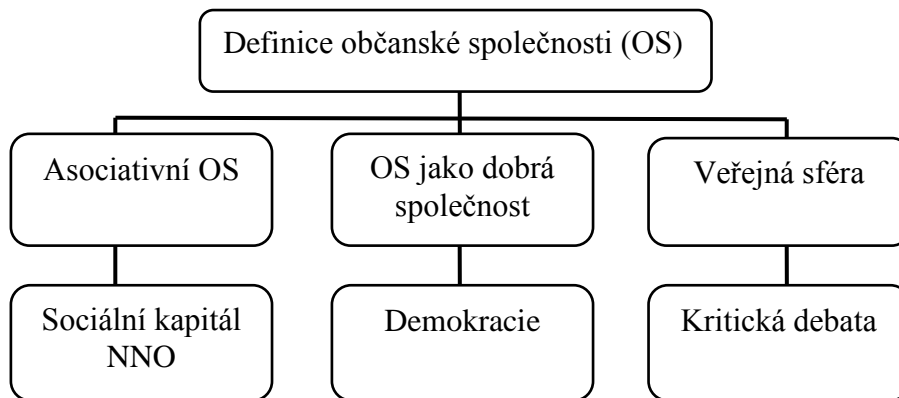
⁸² Strnadová, s. 58.

⁸³ Skovajsa, Marek. Teorie demokracie. In Cabada, Ladislav; Kubát, Michal. *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004, s. 357-358.

⁸⁴ Bývá označováno také jako neo-tocquevilliánské pojetí.

a výroby, která je v moderní společnosti (...) oddělena od politických struktur.“⁸⁵ Jejím smyslem bylo naplnění individuálních zájmů občanů. Tocqueville v *Demokracii v Americe* zdůraznil, že v OS nelze spoléhat pouze na ekonomické vztahy, ale váhu přikládal především veřejně prospěšným nezávislým občanským sdružením, které mohou mít různorodý charakter. Měl za to, že rozvoj asociativních forem společenského uspořádání posiluje demokratické zřízení, protože podporuje decentralizaci a dělbu moci a navíc sdružení (asociace) „umožňují občanům aktivně participovat na společném životě a zároveň v této samoorganizaci realizovat svou občanskou svobodu.“⁸⁶

Tabulka 3: Edwardsovo pojetí občanské společnosti

Zdroj: Strnadová, s. 134.

2.2 Občanský sektor

Odtud tedy pochází definice občanského sektoru, který je „institucionalizovaným vyjádřením života OS. Tvoří jej neziskové organizace, které jsou formou dobrovolného sdružování občanů sdílejících společné hodnoty a ochotných spolupracovat na společném díle.“⁸⁷ Protože úkolem tohoto sektoru se stalo vyvažování státu (politiky) a trhu (ekonomiky), bývá také označován jako

⁸⁵ Kopeček, Lubomír; Hloušek, Vít. Fenomén demokracie. In Hloušek; Kopeček (eds.). *Demokracie*, s. 43.

⁸⁶ Barša; Císař, s. 19. Podle Tocqueville, Alexis de. *Demokracie v Americe I*. Praha: Lidové noviny, 1992, s. 143.

⁸⁷ Potůček, s. 36.

tzv. třetí. Podle Lestera Salamona a Helmuta Anheiera jsou součástí občanského sektoru takové organizace, které jsou 1) formálně organizované a registrované; 2) soukromé, tj. nestátní;⁸⁸ 3) neziskové (nevytvářející, ani nerozdělující zisk);⁸⁹ 4) samosprávné; 5) dobrovolné, tj. členství nebo účast na jejich činnostech není donucená.⁹⁰ Ani přes toto relativně konkrétní vymezení, podle něhož do občanského sektoru náleží nevládní neziskové organizace, různé nadace, občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti, hnutí nebo spolky, přetrvávají spory o to, zda do něj zařazovat církve a náboženské skupiny, odbory, profesní organizace, politické strany, média, ale třeba i akademickou sféru.⁹¹ Tato práce jako organizace OS nebude chápat ani politické strany, ani média.

2.2.1 Funkce občanského sektoru

Občanská společnost bývá považována za nezbytnou součást demokratických režimů díky svým funkcím. Ty lze rozdělit do tří kategorií: zaprvé, samosprávná funkce, která občanům umožňuje, aby se v období mezi volbami účastnili politiky prostřednictvím zapojení do organizací občanského sektoru, a tak přijali spoluzodpovědnost za rozhodování o svém životě (aktivní občanství) a zároveň překonali možný pocit odcizení od státu. Může také efektivně vyjadřovat zájmy populačních skupin tradičně vyloučených z rozhodovacího procesu (ženy, menšiny apod.). Zadruhé, socializační funkce, kdy se OS podílí na tvorbě politické kultury a výchově k demokratickým hodnotám, zakládajících se na občanských ctnostech. Mezi ně patří kupř. schopnost alespoň částečně přijmout nadřazenost zájmů obce nad zájmy jedince, ochota vést diskuzi, tolerance k názorům druhých, umírněnost, kompromisní řešení konfliktů, dobrovolnictví, spolupráce všech společenských skupin atd.

⁸⁸ Státní orgány nesmí být jejich zřizovatelem, státní činitelé nesmí ani ovládat jejich správní rady.

⁸⁹ Avšak podle původního liberálního pojetí jsou součástí OS i ziskové organizace, tj. např. obchodní a podnikatelská sdružení. Nyní se ale většina autorů (např. Jean Cohen, Andrew Arato) přiklání k oddělení OS od ekonomiky. V samotném byznysu je ale třeba rozlišovat mezi společnostmi založenými výlučně na zisku a těmi, které se snaží působit společensky odpovědně („corporate social responsibility“), podporují nezávislou OS apod. Edwards, s. 27-29.

⁹⁰ Potůček, s. 36-37. Strnadová, s. 113.

⁹¹ Edwards, s. 20.

Zatřetí, kritická funkce, v souladu s představou kontroly státu zdola, kdy OS zastává roli příslovečného hlídacího psa.⁹²

2.2.2 Občanský sektor a stát

Klíčovým tématem, které prostupuje celou teorii OS, je otázka závislosti občanského sektoru na státě. Na jedné straně stojí ti, kteří prosazují jejich striktní oddělení, a na straně druhé teoretici korporativismu. Korporativistický systém je podle P. C. Schmittera „zastupitelský systém, v němž jsou jeho konstitutivní prvky organizovány v rámci omezeného počtu jedinečných, povinných, nesoutěživých a hierarchicky řízených skupin, (...) kterým je zaručena autonomní monopolní reprezentace ve specifických oblastech.“⁹³ Stát s nimi oficiálně koordinuje svou veřejnou politiku.⁹⁴ Mezi těmito striktně ohraničenými názorovými proudy stojí např. John Keane, podle něhož je OS jen ideálním typem, za nímž se skrývá složitý a dynamický soubor zákonně chráněných nevládních institucí, které jsou „trvale v napětí se (...) stánými institucemi, které formují, omezují a povolují jejich aktivity.“⁹⁵ Pokud má OS fungovat „jako zdroj ovlivňování a kontroly zastupitelských politických institucí“,⁹⁶ je stěžejní, aby stát činnost OS reguloval a právně definoval. Ideálem proto je, aby se pluralitní OS doplňovala se silnou, ale demokratickou vládou.⁹⁷ Během 90. let 20. století se myšlenka jejich spolupráce, za účelem překonání sociálních a ekonomických těžkostí, stala velice populární.⁹⁸

Bylo by ovšem chybou domnívat se, že OS a demokracie jsou spojené nádoby. Naopak, vztah OS a demokracie není vzájemně podmíněný, pokud je stát

⁹² Diamond, Larry. Toward democratic consolidation. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 231. Strnadová, s. 19, 115-117. Hloušek; Kopeček. Fenomén demokracie, s. 44. Schmitter; Karl, s. 52-54.

⁹³ Řichová, Blanka. *Přehled moderních politologických teorií. Empiricko-analytický přístup v soudobé politické vědě*. Praha: Portál, 2000, s. 178.

⁹⁴ Tento model je známý např. z Itálie, Rakouska nebo Švýcarska, otázkou ale zůstává, jestli může fungovat v postkomunistických zemích, které mají zkušenost s autoritářským státním korporativismem.

⁹⁵ Keane, John. *Civil society: Old images, new visions*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998, s. 6.

⁹⁶ Cohen, Jean Louise. Civil society. In Clarke, Paul Barry; Foweraker, Joe (eds.). *Encyclopedia of democratic thought*. London: Routledge, 2001, s. 71. Citace je mým vlastním překladem.

⁹⁷ Rosenblum, Nancy L.; Post, Robert C.. Introduction. In Rosenblum, Nancy L.; Post, Robert C. (eds.). *Civil society and government*. Princeton: Princeton University Press, 2002, s. 17-19.

⁹⁸ Edwards, s. 11.

demokratický, OS se může rozvíjet, ale to neznamená, že existence OS garantuje prosperující demokratický režim.⁹⁹ „Na druhé straně ani vytvoření adekvátních legislativních a ekonomických podmínek pro činnost neziskových organizací není zárukou rozvoje občanského sektoru, není-li mezi občany dostatečný zájem v nich působit, jinými slovy řečeno, nedisponuje-li daná společnost dostatečným potenciálem občanství, sociální participace.“¹⁰⁰ OS tak reflektuje občanské smýšlení daného státu vůbec. Navíc se objevil i fenomén tzv. špatné [uncivil] OS, tedy takových organizací, které nepřijaly za své demokratické hodnoty, na nichž je OS postavena (např. rasistická uskupení apod.).¹⁰¹

2.3 Kritika konceptu OS

Koncept OS bývá často vystaven mnohým kritickým hlasům. Obecně rozšířený je přístup, že teorie OS se vyvinula většinou v západní Evropě a v USA, je příliš spjatá s liberální demokracií a kapitalismem, a proto není přenosná do ostatních nezápádních společností, které jsou k tomu kulturně a „civilizačně nezpůsobivé“. ¹⁰² Podle jiného teoretického přístupu je existence OS univerzální a výslednou podobu OS v daném státě určuje spíše politické uspořádání. Naopak marxistická škola odsuzuje OS jako neoimperialistický ideologický konstrukt, jehož cílem je potvrdit celosvětovou hegemonii Západu.¹⁰³ Mezi věcnější kritiku patří výtky ohledně charakteru finanční pomoci donorů ze Západu, kteří se zejména v tranzitivních státech přehnaně soustředili na nevládní organizace a jejich projekty,¹⁰⁴ což v praxi vedlo k tomu, že na ostatní součásti OS žádné finanční prostředky nezbyly. Mnohde dokonce došlo k tomu, že masivní zahraniční podpora zpomalila vývoj v občanském sektoru, protože nevládní

⁹⁹ Strnadová, s. 18.

¹⁰⁰ Potůček, s. 38.

¹⁰¹ Sakwa. *Postcommunism*, s. 54.

¹⁰² Např. Ernest Gellner nebo John Hall. Baker, s. 97. Edwards, s. 30.

¹⁰³ Glasius, Marlies; Lewis, David; Seckinelgin, Hakan. Exploring civil society internationally. In Glasius; Lewis; Seckinelgin (eds.), s. 3, 10. Někteří autoři používají dokonce termín ‘westoxification’.

¹⁰⁴ Monitoring průběhu voleb, občanská výchova, průhlednost procesů v parlamentu, lidská práva, protikorupční opatření, životní prostředí, ženská práva apod.

organizace se zprofesionalizovaly natolik, že jejich primárním cílem se stalo uspokojit donora a nikoli potřeby vlastní společnosti.¹⁰⁵

2.4 Definice státu

Závěrem této kapitoly je třeba zmínit, že termín stát je chápán v souladu s definicí Maxe Webera jako držitel monopolu legitimního užití násilí za účelem zajištění bezpečnosti a pořádku ve státě. OS „ponechává státu funkci garanta míru a arbitra zásadních zájmů, [ale] zabraňuje mu atomizovat zbytek společnosti a ovládnout ho.“¹⁰⁶ V postsovětském Rusku se sice na správě státu podle ústavy formálně podílí tři známé složky moci (exekutiva, legislativa, judikatura), ale v reálu je řízen prezidentskou administrativou, tedy mocí výkonnou.

¹⁰⁵ Celichowski, s. 75.

¹⁰⁶ Gellner, s. 10.

3. Formování občanského sektoru v Rusku

Výraz občanská společnost se do ruštiny překládá jako *graždanskoje občestvo*. Jeho používání však není tolik časté jako v zemích na západ od Ruska. Ruští autoři používají spíše termíny občanský nebo třetí sektor, v němž působí občanské organizace (*obščestvennyje organizacije*). Překlad termínu nevládní organizace do ruštiny je *něpraviteľstvennaja*, příp. *něgosudarstvennaja organizacija*, většinou se používá zkratka NPO. Jako *někommerčeskaja organizacija* se potom se zkratkou NKO překládá nezisková organizace.

Sovětský režim v letech nejhlubší totality usiloval o ovládnutí všech aspektů lidského života, což vylučovalo jakoukoli na státě nevázanou občanskou aktivitu.¹⁰⁷ Existovaly sice odborové svazy a další společenská uskupení jako třeba Komunistický svaz mládeže (*Komsomol*), které měly působit nezávisle na státu, ale ve skutečnosti bylo jejich úkolem posilovat vedoucí roli komunistické strany ve společnosti.¹⁰⁸ V letech *perestrojky* Michaila Gorbačova začala postupně vznikat různá sociální hnutí, která se snažila mobilizovat veřejné mínění, ale s pádem režimu většina z nich jako např. *DemRossija* postupně zanikla. Proto se ve zmatku, který následoval rozpuštění Sovětského svazu k 31. prosinci 1991, začaly zárodky ruských občanských aktivit vytvářet bez možnosti čerpat z předchozích zkušeností. M. Steven Fish definoval proces vzniku OS v Rusku jako čtvrtou tranzici, přičemž k tradičně zmiňované politické a ekonomické dvojí tranzici přidal ještě třetí, během níž se utvářel ruský federální systém. Podle Fische teprve výsledky prvních tří tranzitivních procesů určily způsob, jakým se rozvíjel občanský sektor.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Moser, Robert G. Introduction: Challenges of Russian democratization. In Barany; Moser (eds.). *Russian politics*, s. 6.

¹⁰⁸ Rose, Richard. Postcommunism and the problem of trust. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 254.

¹⁰⁹ Fish, M. Steven. Russia's fourth transition. In Diamond; Plattner (eds.). *The global resurgence of democracy*, s. 273-4.

3.1 Sociální dimenze ruského občanského sektoru

Situaci, v níž se OS v roce 1992 ocitla, charakterizoval Aleksander Smolar jako vzestup a pád konceptu OS.¹¹⁰ Jednalo se o důsledky toho, že v posledních letech *perestrojky* se občanské organizace zaměřily na kritiku režimu, ale po jeho pádu jen těžko hledaly novou náplň své práce. Tu však záhy spoluurčila socio-ekonomická situace, v níž se samostatné Rusko ocitlo. Sovětský systém dokázal své obyvatelstvo, ačkoli na velice nízké úrovni, sociálně zabezpečit, ať už se jednalo o sociální dávky, důchodový systém, bezplatné vzdělávání a zdravotní péči, nebo o jistotu zaměstnání, dotované bydlení, dostupnost základních potravin atd.¹¹¹ O všechny tyto sociální jistoty Rusové s kolapsem státních institucí přišli a ukázalo se, že prioritou staronových vládnoucích elit se, alespoň v prvních letech tranzice, nestalo jejich částečné obnovení. Následující ekonomická krize situaci ještě vyhrotila a prohloubila sociální rozdíly ve společnosti. Z těchto důvodů se spousta nově vzniklých občanských organizací zaměřila právě na vzdělávání a na sociální péči, čímž z části nahrazovaly nefungující stát.¹¹²

Vztah, který k občanskému sektoru chová ruský stát – můžeme-li o něm hovořit jako o celku –, vychází právě z předpokladu, že občanské organizace zastávají ve společnosti důležitou sociální úlohu. Věnují se agendě, na kterou stát nemá buď finanční či personální kapacity, nebo se jí zabývat nechce. Proto podle Alfreda Evanse naprostá většina politiků, resp. úředníků považuje OS za svého pomocníka, ovšem v podřízeném, nikoli rovnocenném postavení. Automaticky předpokládají, že zástupci občanských organizací budou stát ve svých krocích podporovat.¹¹³ Ve srovnání se západním vnímáním OS je tak mnohem více akcentováno její sociální zaměření nad politickým. Z tohoto důvodu je v Rusku také více zažité mluvit o OS jako o třetím sektoru (*tretij sektor*), jehož primárním

¹¹⁰ Smolar, Aleksander. Civil society after communism. In Diamond; Plattner (eds.). *Democracy after communism*, s. 48.

¹¹¹ Twigg, Judyth L. What has happened to Russian society. In Kuchins, Andrew C. (ed.). *Russia after the fall*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2002, s. 147.

¹¹² Salmenniemi, Suvi. *Democratisation and gender in contemporary Russia*. New York: Routledge, 2008, s. 193.

¹¹³ Evans, Alfred B., Jr. Russian society and the state. In White, Stephen; Sakwa, Richard; Hale, Henry E. (eds.). *Developments in Russian politics 7*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, s. 114.

úkolem je posilovat mír a sociální partnerství (*social'noje partňorstvo*) v ruské společnosti.¹¹⁴

3.2 *Institucionální vývoj*

Vývoj ruského občanského sektoru lze rozdělit do čtyř období. Za úvodní formující etapu jsou považována léta 1985-1991, kdy se začaly poprvé objevovat nové organizace těžící z rozpadu sovětského mocenského systému, a vyvíjející se tak nezávisle na státu. V druhém období v letech 1991-1995 byly hojně zakládány nové organizace, jejichž činnost začali významně podporovat zahraniční donoři, kteří se tak snažili podpořit ruskou demokratizaci. Ve třetím úseku v letech 1995-1999 se pod vlivem nové legislativy občanské organizace institucionalizovaly. Podpora ze zahraničí stále tvořila nejdůležitější část jejich rozpočtů. Čtvrtá, prozatím poslední prozkoumaná, etapa začala rokem 2000, kdy občanské organizace zahájily intenzivnější spolupráci s ruským státem, který kladl nově větší důraz na prověřování jejich aktivit. Financování ze zahraničí naopak značně pokleslo.¹¹⁵ Jiné zdroje člení vývoj OS do čtyř fází, kdy v první došlo k demobilizaci OS v důsledku rozpadu SSSR. Po několika letech se ve druhé fázi občanský sektor v důsledku nového zákonodárství institucionalizoval, ve třetí fázi došlo k rozšíření aktivit občanských organizací na regionální a místní úroveň a konečně ve čtvrté fázi se občanský sektor „zfederalizoval“, když prezident Putin v roce 2001 v Moskvě symbolicky svolal Občanské fórum.¹¹⁶

3.2.1 Ústava a platná legislativa

Institucionálně upravovala působení občanských organizací v první řadě referendum přijatá ústava z roku 1993.¹¹⁷ Článek 13 první hlavy se zmiňuje o rovnosti občanských sdružení před zákonem, článek 30 druhé hlavy potom garantuje svobodu sdružování včetně práva zakládat odbory, „(s)vobodná činnost

¹¹⁴ Salmenniemi, s. 167.

¹¹⁵ Ibid., s. 33-34.

¹¹⁶ Weigle, Marcia A. On the road to the Civic Forum: State and civil society from Yeltsin to Putin. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 119.

¹¹⁷ Rusko by také mělo dodržovat své mezinárodní závazky, ať už jako nástupnický člen OBSE, nebo kupř. jako členská země Rady Evropy (od roku 1996).

veřejných sdružení [*obščestvennyh objedinenijach*] je zaručena.¹¹⁸ Ruský Občanský zákoník byl dokončen až v roce 1995,¹¹⁹ stejně jako Státní Dumou a prezidentem Jelcinem schválená samostatná legislativa. Jednalo se o federální zákony o občanských sdruženích (*ob obščestvennyh objedinenijach*), o charitativní činnosti a organizacích (*o blagotvoritel'noj dejatel'nosti i blagotvoritel'nyh organizacijach*) a o neziskových organizacích (*o nekommerčeskich organizacijach*).¹²⁰ První jmenovaný zákon definoval občanské sdružení jako „dobrovolné, samosprávné, neziskové subjekty, které vytváří občané na základě společných zájmů, aby uskutečňovali společné cíle.“¹²¹ Jednalo se o první zákony, které oficiálně umožňovaly občanskému sektoru jednat nezávisle na státu. Kritizováno však bylo zejména opatření ukládající neziskovým organizacím používat 80 procent svého příjmu na realizaci svých aktivit a pouze 20 procent na platy. Pokud chtěly dále dostávat finanční příspěvky ze státního rozpočtu, musely se podle nové legislativy do poloviny roku 1999 za poplatek registrovat u místních orgánů ministerstva spravedlnosti.¹²² Nová legislativa také uvalila menší daňové zatížení na charitativní organizace, a proto se mnohé neziskové organizace začaly oficiálně vydávat za charitu.¹²³

3.3 Lokální charakter ruských občanských organizací

Při analýze ruského občanského sektoru je nutné si uvědomit, že neexistuje jedna ruská občanská společnost na národní úrovni, jejíž vývoj vypovídá o situaci v Rusku.¹²⁴ Souvisí to s tím, že „nelze Rusko pojímat jako stát (...), nýbrž spíše (...) jako v jistém smyslu „nadstátní“ celek, tvořený velmi

¹¹⁸ *Konstitucija Rossijskoj Federacii*. 25. 12. 1993. Dostupná z <http://www.constitution.ru/index.htm>, nahlédnuto 01. 09. 2010.

¹¹⁹ V platnost vešel v roce 1996.

¹²⁰ Salmenniemi, s. 34.

¹²¹ *Federal'nyj zakon ob obščestvennyh objedinenijach*, č. 82-FZ. 19. 5. 1995. Dostupný z <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=069573>, nahlédnuto 14. 05. 2011.

¹²² Uhlin, Anders. *Post-Soviet civil society. Democratization in Russia and the Baltic states*. New York: Routledge, 2006, s. 91.

¹²³ Uhlin, s. 65.

¹²⁴ Liikanen, Ilkka. Civil society and the reconstitution of Russian political space: the case of the Republic of Karelia. In White, Stephen (ed.). *Media, culture and society in Putin's Russia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, s. 8. Marsh, Christopher. Social capital and grassroots democracy in Russia's regions: Evidence from the 1999-2001 gubernatorial elections. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 19. Uhlin, s. 3.

rozmanitými a pestrými, a tím pádem logicky i velmi protikladnými a z hlediska vlastní identity různorodě formovanými částmi, oblastmi, regiony, bývalými státními útvary apod.“¹²⁵ Velká část Rusů žije ve středně velkých městech, městečkách a na venkově a cítí se příliš vzdálena federální vládě. Podle průzkumů ve městech s populací do 10 tisíc obyvatel považují lidé hlavní město Moskvu za „jinou planetu“.¹²⁶ Postupem času se ruské občanské organizace začaly mnohem více rozvíjet na lokální úrovni. Dělo se tak i v důsledku přenášení pravomocí z centra na regiony, což byla jedna z hlavních Jelcinových politik, zacílená na decentralizaci postkomunistické vlády.¹²⁷ Důvod, proč občanské organizace prosperují více na místní než na národní úrovni, lze spatřovat v první řadě v míře vzájemné důvěry, kterou k sobě lidé v menších společenstvích chovají – pokud se osobně znají, jsou více nakloněni společnému angažování se v záležitostech místního společenství.¹²⁸ Nadto je zřejmé, že výsledky činnosti občanského sektoru jsou na lokální úrovni lépe viditelné, což je pro účastníky mnohem více motivující.

3.3.1 Role neformálních uskupení

Občanská aktivita, zvláště na místní a regionální, ale i na celostátní úrovni má v Rusku nezřídka základ v neformálních neorganizovaných uskupeních mezi příbuznými, přáteli, sousedy nebo spolupracovníky. Jsou založené především na výměně informací, ale také služeb.¹²⁹ Jedná se o dědictví z dob komunismu, kdy sítě neformálních kontaktů hlavně od 70. let 20. století podporovaly životaschopnost paralelní kultury vyhraňující se vůči státu a straně.¹³⁰ Během 90. let 20. století se ukázalo, že z takových uskupení mohou vzniknout i formální občanské organizace, což dokládá jejich užitečnost. Problémem je, pokud jsou vyhrazeny jen určitým skupinám na základě jejich národnosti, vyznání, majetku

¹²⁵ Holzer. *Politický systém Ruska*, s. 20. Uvozovky v původním textu.

¹²⁶ Rose, s. 262.

¹²⁷ Salmenniemi, s. 34.

¹²⁸ White, Anne. Is civil society stronger in small towns? In Evans, Alfred B.; Henry, Laura A.; McIntosh Sundstrom, Lisa (eds.). *Russian civil society: A critical assessment*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2005, s. 297.

¹²⁹ Uhlín, s. 34.

¹³⁰ Sakwa. *Postcommunism*, s. 56.

atp. V takovém případě podkopávají státní instituce a demokratické procedury, které by měly ve státě probíhat. Neformální uskupení v ruském občanském sektoru je však třeba brát v potaz, nejen kvůli jejich současnému nezanedbatelnému vlivu, ale i potenciálu pro budoucí vývoj.¹³¹

3.4 Důsledky nedemokratického režimu a tranzice

Sovětský režim ovlivnil postkomunistickou OS zejména tím, jak o ní Rusové smýšlejí. Obecně veškeré instituce v čele se státními orgány mají velmi špatnou reputaci. Podle Evanse lidé nevěří, že svou vlastní aktivitou mohou ovlivnit praktické fungování politiky, což – jak tvrdí – je symptom hluboce zakořeněný v ruské povaze. Již ruský historik žijící v 19. století Vasilij Ključevskij upozornil na tradiční dichotomii mezi státem (*gossudarstvem*) a lidem (*obščestvem*), kdy stát lid podmaňuje.¹³² Dále už samotný neziskový charakter občanských organizací vzbuzuje mezi lidmi podezření a podlamuje důvěru k jejich činnosti. Pokud usilují o prosazení svých zájmů, spoléhají se lidé ve valné většině na osobní kontakty s příslušnými mocnými lidmi (*blat*) než na občanskou iniciativu.¹³³ Kvůli často povinnému členství v různých sovětských organizacích jsou navíc Rusové velmi neochotní přiklonit se k nějaké organizaci. Kupř. průzkum prováděný v roce 2003 dokázal, že jen 35 procent Rusů je členy nějaké občanské organizace.¹³⁴ Pokud o nich ovšem vůbec vědí: podle průzkumu z poloviny 90. let 20. století si 74 procent dotázaných nevybavilo žádnou charitativní organizaci a v roce 2001 55 procent respondentů nikdy neslyšelo spojení „občanská společnost“.¹³⁵

Tyto faktory logicky posilují tvrzení, že ruský občanský sektor je slabý, nerozvinutý, fragmentovaný apod. Není to však dáno pouze tradicí carského Ruska a sovětským režimem, ale i vládou prezidenta Jelcina. Po zkušenostech s jeho demokratizačními snahami začalo mnoho lidí odsuzovat myšlenky otevřené

¹³¹ Sundstrom McIntosh, Lisa; Henry, Laura A. Russian civil society. Tensions and trajectories. In Evans; Henry; McIntosh Sundstrom (eds.). *Russian civil society*, s. 308-309. White, s. 296.

¹³² Evans. *Russian society and the state*, s. 115.

¹³³ Uhlin, s. 58.

¹³⁴ Salmenniemi, s. 5.

¹³⁵ Sundstrom McIntosh; Henry, s. 306 a 311.

společnosti a naopak požadovalo posílení kompetencí státu.¹³⁶ Z praktického hlediska se v důsledku ekonomické krize někteří ocitli na hranicích chudoby, a proto nemohli začít ani uvažovat o dobrovolné práci pro neziskové organizace nebo o příspěvcích pro charitu.¹³⁷ Prostor, v němž občanský sektor operuje, navíc začal být významně ovlivňován médii, vztahem státu a ruské oligarchie a také organizovaným zločinem. Média bývají obvykle považována za součást OS, ale v ruském případě, kdy byla většina zprvu vlastněna oligarchy a poté pohlcena státem, média neplní svou funkci nezávislého zprostředkovatele informací z různých zdrojů. Další zmíněné faktory zase poukazují na chybějící vládu zákona, což má rovněž negativní vliv na působení občanského sektoru.¹³⁸

3.5 Typologie ruského občanského sektoru

Podle dostupných údajů se počet občanských organizací v Rusku během 90. let 20. století vyšplhal až na více než 500 tisíc v roce 2006. Předpokládá se však, že pouhá čtvrtina z nich je skutečně aktivní. V občanském sektoru podle odhadů pracuje 2 až 2,5 milionů zaměstnanců a jeho služby využívá až 30 milionů lidí.¹³⁹ Co se konkrétně nevládních organizací týká, po vlnách registrace na konci 90. let 20. století data z roku 2001 uvádějí 350 tisíc organizací, z nichž ale pouze 70 tisíc vykazuje nějakou činnost. Nevládní organizace v Rusku zaměstnávají takřka jeden milion lidí.¹⁴⁰

Bylo by nad rámec této práce zabývat se detailně charakterem a činností jednotlivých občanských aktérů v Rusku, a proto bude zmíněn jen jejich obecný přehled a naznačeny tendence jejich působení.¹⁴¹ Nejvíce aktivními a přitom nejméně medializovanými jsou občanské organizace poskytující sociální služby. Jedná se především o pomoc a podporu zdravotně postižených, penzistů,

¹³⁶ Schmidt-Pfister, Diana. What kind of civil society in Russia? In White, Stephen (ed.). *Media, culture and society in Putin's Russia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, s. 43.

¹³⁷ Evans. *Russian society and the state*, s. 101.

¹³⁸ Sundstrom McIntosh; Henry, s. 314.

¹³⁹ Salmenniemi, s. 33.

¹⁴⁰ Sakwa, Richard. *Putin: Russia's choice*. London: Routledge, 2008, s. 167.

¹⁴¹ Tento přehled se shoduje s tím, jak ruský občanský sektor rozdělují autoři, s jejichž texty jsem pracovala.

válečných vysloužilců, přistěhovalců, ale třeba i alkoholiků a drogově závislých.¹⁴²

Na konci 80. let 20. století vznikla v Rusku tradice environmentálních organizací, které apelovaly na katastrofální stav životního prostředí v SSSR. Dnes je lze rozdělit na velké nevládní organizace, které jsou inspirovány zeleným hnutím v západní Evropě, často pobočky mezinárodních nevládních organizací typu Greenpeace, a na méně výrazná občanská hnutí, která se zabývají výhradně lokálními problémy (záchrana jezera Bajkal apod.).

Ze západního prizmatu bývá často zdůrazňována kladná role občanských organizací zaměřených na vyrovnávání práv žen a genderovou rovnost. Nově ustavené nevládní organizace se ostře vyhranily proti Svazu ruských žen (*Sojuz ženščin Rossii*), konzervativní nástupnické organizaci Výboru sovětských žen (*Komitět sovětskich ženščin*). Nicméně Západem značně podporované aktivity částečně feministického zaměření nebyly v Rusku přijaty s kladnou odezvou a veřejnost se k nim podle průzkumů staví spíše odmítavě. Mezi další známé organizace patří například Výbory matek ruských vojáků (*Komitěty soldatskich matěrej Rossii*, KSMR).¹⁴³

Další součástí občanského sektoru tvoří organizace zasazující se za dodržování lidských práv. V tomto smyslu je zřejmě nejrenomovanější nevládní organizace *Memorial*, založená v roce 1988 a zpočátku spojována hlavně s Alexandrem Solženicynem a Andrejem Sacharovem, která má několik poboček v Rusku, ale i v dalších postsovětských státech.¹⁴⁴ Zpočátku, když poukazoval především na důležitost realistické interpretace sovětských dějin, měl zejména vzdělávací charakter. V současnosti se zaměřil hlavně na práva přistěhovalců a uprchlíků a obecně ruských občanů, kteří jsou neruského etnického původu, mj. v oblasti severního Kavkazu.¹⁴⁵

¹⁴² Uhlin, s. 64.

¹⁴³ Ibid., s. 62.

¹⁴⁴ Sutton, Jonathan. Civil society, religion, and the nation. Reflections on the Russian case. In Steunebrink, Gerrit; Zweerde, Evert van der; Cornelissen, Wout (eds.). *Civil society, religion, and the nation: Modernization in intercultural context: Russia, Japan, Turkey*. Amsterdam: Rodopi, 2004, s. 58.

¹⁴⁵ Čto takoje „Memorial“. *Memorial*. Dostupné z <http://www.memo.ru/about/news.htm>, nahlédnuto 10. 05. 2011.

Jako občanské organizace vystupují i ruské odborové organizace. Udává se, že až 98 procent obyvatel SSSR bylo členy Všesvazové ústřední rady odborových svazů (VCSPS). Její nástupnická organizace, Federace nezávislých odborů Ruska (*Federacija nezávisimych Profsojuzov Rossii*, FNPR) čítala v roce 2000 38 milionů členů. Přesto jsou podle průzkumů odbory trvale jednou z nejméně důvěryhodných organizací v Rusku vůbec.¹⁴⁶ FNPR zdělila po roce 1991 finanční zdroje ve výši mnoha miliard dolarů, a proto se snažila být loajální ke státu, ačkoli více než k Jelcinovi se přikláněla ke komunistickému předsedovi Genadiji Zjuganovovi. Postupně vznikly také nové nezávislé odbory, schopné lépe hájit zaměstnanecká práva, ale uvádí se, že během 90. let 20. století do nich vstoupilo pouze jedno procento všech ruských zaměstnanců.¹⁴⁷ Zákoník práce z roku 2001 navíc podmínil existenci odborů tím, že jejich součástí bude polovina všech zaměstnanců v určitém podniku/ instituci, což jejich další samostatné působení prakticky vyloučilo.¹⁴⁸

Mezi aktéry ruského občanského sektoru bývají zařazovány i církve, především s ohledem na důležitost ruské pravoslavné církve, k níž se pasivně hlásí více než dvě třetiny Rusů. Ačkoli je pravoslavná církev propojena s ruskými státními činiteli, zejména na lokální úrovni umožňuje lidem vytvářet sociální kapitál a kvůli množství svých přívrženců i rozšíření po celém ruském teritoriu hraje v ruské společnosti jednu z klíčových rolí. Navíc náplní její činnosti nejsou jen bohoslužby, ale i sociální a pastorační práce.¹⁴⁹

Všechny výše uvedené organizace jsou podle svých stanov nevládní. V Rusku se však rozšířil také fenomén různých hybridů občanských organizací, které jsou ve skutečnosti pod vlivem státních orgánů. Nesou anglické zkratky jako GONGOs (vládou organizované nevládní organizace), MANGOs (zmanipulované nevládní organizace) nebo GRINGOs (vládou řízené a iniciované nevládní

¹⁴⁶ Uhlin, s. 63.

¹⁴⁷ Evans. *Russian society and the state*, s. 109.

¹⁴⁸ Uhlin, s. 91.

¹⁴⁹ Více o tématu ruské pravoslavné církve coby vlivné společenské i politické instituci v mé bakalářské práci s názvem *Pravoslavná církev v procesu hledání národní identity v postkomunistickém Rusku*, obhájené v lednu 2011 na IPS FSV UK.

organizace).¹⁵⁰ Jako příklad těchto typů organizací – konkrétně GONGO – může posloužit např. známé pro-kremelské mládežnické hnutí *Jdeme spolu (Iduščije vmestě)*, které v roce 2005 změnilo název na *Naši*.¹⁵¹

Tabulka 3: Základní typy agendy ruských občanských organizací

Sociální zabezpečení
Životní prostředí
Práva žen, genderová rovnost
Lidská práva
Zaměstnanecká práva
Duchovní útěcha

3.6 Zahraniční financování

Devadesátá léta 20. století bývají často charakterizována procesem „NGOizace“ [NGOization]. Strmý nárůst počtu nevládních a neziskových organizací v Rusku byl do velké míry zapříčiněn finanční podporou, kterou jim poskytovali donoři ze států Evropské unie a zejména ze Spojených států. Např. v roce 1995 pocházelo 85 procent veškerých zdrojů ruského občanského sektoru z USA. Jednalo se jak o přímou podporu činnosti konkrétních organizací, tak o financování předem stanovených projektů, které zajišťovaly vybrané organizace.¹⁵²

Tyto dotace měly na občanské organizace rozporuplný vliv. Mezi klady lze zařadit jejich větší profesionalizaci, jasnější organizační strukturu, přesnější vymezení jejich činnosti, příp. specializaci. Na druhou stranu se zahraniční organizace soustředily převážně na ruská velkoměsta a podcenily důležitost místních komunit a organizací formujících se na nejnižší lokální úrovni. V tomto směru se ale lišil postoj evropských a amerických donorů, protože ti z EU byli více zaměřeni právě na regionální a místními činitele, jejich aktivity

¹⁵⁰ Sakwa. *Putin*, s. 168.

¹⁵¹ Squier, John. Civil society and the challenge of Russian *gosudarstvennost*. *Demokratizatsiya*. 2002, roč. 10, č. 2, s. 176.

¹⁵² Schmidt-Pfister, s. 50.

a vzdělávání.¹⁵³ Nicméně evropské organizace se v Rusku začaly angažovat později než americké. Často tak docházelo k tomu, že vedení podporovaných organizací se více soustředilo na splnění požadavků, které na ně byly kladeny ze zahraničí, než na řešení reálných problémů, které sužovaly jejich cílovou skupinu. Taková situace přispěla k již tak nedůvěřivému postoji Rusů vůči občanským organizacím.¹⁵⁴

Takřka existenční závislost občanských organizací na finanční podpoře ze Západu naznačuje strukturální problémy ruského občanského sektoru, kterým jsou špatný fundraising a v důsledku toho nedostatek financí z vlastních ruských zdrojů.¹⁵⁵ Z hlediska státní podpory byl kritizován často neprůhledný systém financování, kvůli kterému se zdálo, že peníze dostávají pouze organizace blízké politikům, resp. loajální státu. S ohledem na udržení nezávislého postavení by ale peníze ze státního rozpočtu rozhodně neměly být hlavním zdrojem příjmů občanských organizací. Problémem je tak spíše nezájem soukromého sektoru podporovat občanskou aktivitu a také státem daná povinnost velkých podniků přispívat na sociální projekty a infrastrukturu v oblasti, kde působí, což občanský sektor dále znevýhodňuje.¹⁵⁶

¹⁵³ Schmidt-Pfister, s. 51.

¹⁵⁴ Salmenniemi, s. 34-35.

¹⁵⁵ Sundstrom McIntosh; Henry, s. 311.

¹⁵⁶ Schmidt-Pfister, s. 40.

4. Putinova politika vůči občanskému sektoru

Vladimir Putin byl zvolen druhým prezidentem postsovětského Ruska v roce 2000. Jeho dva čtyřleté funkční mandáty byly charakterizovány především deklarovanou snahou o upevnění státní moci, jejíž vliv, funkce, rozsah i efektivita byly v době jeho nástupu na velmi nízkém stupni. Putin se teoreticky opíral o myšlenky etatismu (*gossudarstvėnnost'*), který má v ruských reáliích tradici již od doby carského Ruska a symbolizuje dominantní roli státu. Samotný Putin je pokládán za symbol *gossudarstvėnnika*, který považuje stát za „nejvyšší projev“ společenského uspořádání.¹⁵⁷ Svým jednáním se nový prezident strefil do potřeb většiny ruského obyvatelstva, která si od vlády silného a rozhodného muže, nezávislého na zahraničních poradcích, slibovala zlepšení svých životních podmínek. Putinova schopnost vytvořit z prezidentského úřadu nejdůvěryhodnější instituci v zemi ale vypovídá také o tom, že snad díky vůdcovskému charismatu ztotožňují mnozí jeho osobu s ruskou státností jako takovou.¹⁵⁸

Spolu s Putinem do Kremlu přišel i vlivný člen prezidentské administrativy, Vladislav Surkov považovaný za hlavního tvůrce ideologického zázemí Putinovy vlády. Právě Surkov z pozice jednoho z nejmocnějších mužů ve státě zdůraznil, že Rusko je příliš specifická země na to, aby mohla přijmout za své západní představy o státu a demokracii. Proto navrhnul rozvíjet řízenou demokracii (*upravljajenaja demokracija*),¹⁵⁹ která má být pro ruské podmínky vhodnější než domněle univerzalistický model liberální demokracie.¹⁶⁰ Podstata řízené demokracie spočívá v důrazu na uchování národní jednoty a na pragmatickém zabezpečování ruských státních zájmů. Na jejich obsahu by měla panovat celospolečenská shoda, ale putinovská byrokracie pro jistotu vytyčila rámec, v němž měli všichni společenští aktéři, včetně občanského sektoru, operovat.

¹⁵⁷ Oversloot, Hans. Towards a revival of the state as an ideology in contemporary Russia. In Steunebrink; Zweerde; Cornelissen (eds.), s. 85-86.

¹⁵⁸ Hale, Henry E. Civil society from above? Statist and liberal models of state-building in Russia. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 3, s. 313.

¹⁵⁹ Lze se setkat i s termínem suverénní demokracie (*suverennaja demokracija*).

¹⁶⁰ Salmenniemi, s. 168.

4.1 Rok 2001: svolání Občanského fóra

Bezprostředně po nástupu do prezidentské funkce Putin zdůraznil, že mezi priority svého reformního programu zařadil i záležitosti týkající se občanského sektoru.¹⁶¹ V několika projevech vyzdvihoval důležitost rozvoje OS v Rusku proto, aby ruská společnost byla schopna vyrovnat se a posléze konkurovat ostatním zemím, a vrátit se tak do velmocenské pozice. Cílem jeho politiky se stalo začlenění občanských organizací do širšího systému spolupráce se státem, který definovala prezidentská administrativa v rámci zmíněné představy o sociálním partnerství OS a státu.¹⁶²

Prvním konkrétním krokem vedoucím k formalizování komunikace, posílení deklarovaného dialogu a nastavení institucionálního formátu vztahů mezi občanským sektorem a státem bylo svolání tzv. Občanského fóra (*Graždanskovo foruma*) na konec roku 2001.¹⁶³ Ve dnech 21. a 22. listopadu tak proběhlo v Kremlu setkání zhruba pěti set zástupců občanských organizací s vládními činiteli, kterému osobně předsedal Putin a které bylo financováno státem. Podle ustavujícího dokumentu bylo fórum míněno jako „pracovní diskuze o způsobu rozvoje ruské občanské společnosti a jejích interakcí s vládou.“¹⁶⁴

Již před samotnou akcí se mezi občanskými aktivisty vedly spory o to, jak k celé akci přistupovat. Někteří odmítli svou účast už kvůli obavám z nové organizace Občanská společnost (*Graždanskoje obščestvo*), kterou vláda pověřila uspořádáním fóra, protože jako její členové vystupovali lidé personálně vázaní na prezidentskou administrativu. Zapojení této GONGO mělo předznamenávat přístup, který vláda prosazovala.¹⁶⁵ Další považovali fórum za pouhý nástroj státu sloužící ke zviditelnění a k předstírání zájmu o situaci v občanském sektoru. Avšak utvořila se i velká skupina těch, kteří doufali, že podobná událost jim pomůže překonat komunikační bariéry mezi jejich organizacemi a federální

¹⁶¹ Schmidt-Pfister, s. 40.

¹⁶² Evans, Alfred B., Jr. Vladimir Putin's design for civil society. In Evans; Henry; McIntosh Sundstrom (eds.), 148-149. Evans. Russian society and the state, s. 101.

¹⁶³ Graždanskij Forum: Začem on? *Civilforum.ru*. Dostupné z <http://www.civilforum.ru/>, nahlédnuto 18. 05. 2011. Webové stránky však nejsou od roku 2007 aktualizovány.

¹⁶⁴ Nikitin, Alexander; Buchanan, Jane. The Kremlin's Civic Forum: Cooperation or co-optation for civil society in Russia? *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 151.

¹⁶⁵ Uhlin, s. 28 a 92.

vládou, a proto fórum vnímali jako Putinův akt dobré vůle, který má jejich činnost podpořit.¹⁶⁶ Nejzdrženlivěji se k fóru stavěli lidsko-právní aktivisté, kteří kritizovali přístup ostatních organizací, které si podle nich zodpovědně neuvědomily, jaké následky pro jejich budoucnost může neobežretná spolupráce s Kremlem mít. Jejich apely vedly překvapivě k zintenzivnění spolupráce mnohých občanských organizací, které se cítily ohroženy novou situací, na federální i lokální úrovni.¹⁶⁷ Nedostatek vzájemné komunikace doposud představoval jednu z největších překážek rozvoje OS v Rusku.

Prakticky samotné fórum nic převratného nepřineslo. Podle komentátorů bylo jeho jednání nedostatečně připraveno a za pouhé dva chaotické dny nebylo možné dojít k jiným než povrchním konstatováním. Nicméně byla vydána doporučení a ustaveny expertní skupiny, jejichž účelem bylo dále pokračovat v kooperaci.¹⁶⁸ Významný klad uspořádání Občanského fóra představoval nevídaný zájem ruských médií o občanskou společnost a nevládní organizace, díky čemuž se zvýšilo společenské povědomí o jejich činnosti.¹⁶⁹ Fórum se stalo symbolicky první iniciativou toho času nového prezidenta Putina, která naznačila jeho zájem o občanský sektor a částečně odhalila tendence státu moderovat dění v této oblasti.¹⁷⁰ Občanské organizace se ovšem ukázaly být aktivním partnerem výkonné moci, který si je vědom rizik, které spolupráce s nepředvídatelným ruským státem implikuje.

4.2 Změny v letech 2003 až 2005

Časové období mezi lety 2003 až 2005 charakterizovaly mnohé změny na vnitropolitické i mezinárodní úrovni, které situaci ruského občanského sektoru dlouhodobě ovlivnily. Z mezinárodního hlediska se Rusko stalo svědkem tzv. barevných revolucí, které vyústily ve změnu vládnoucích garnitur ve třech bývalých sovětských republikách. Na přelomu let 2003 a 2004 proběhla revoluce růží v Gruzii, na podzim 2004 oranžová revoluce na Ukrajině a v únoru 2005

¹⁶⁶ Schmidt-Pfister, s. 62. Liikanen, s. 10.

¹⁶⁷ Squier, s. 177.

¹⁶⁸ Weigle, s. 138.

¹⁶⁹ Nikitin Buchanan, s. 160-161.

¹⁷⁰ Druhé Občanské fórum se uskutečnilo v létě 2006.

žlutá/tulipánová revoluce v Kyrgyzstánu. Zejména po revolucích v Tbilisi a v Kyjevě se objevily domněnky, že na jejich uskutečnění mohly mít nepřímý vliv aktivity zahraničních, zvláště amerických nevládních organizací, které v zemích působily.¹⁷¹ To vyvolalo ve vládních kruzích obavy, aby se – přednostně – zahraniční občanské organizace operující na ruském území nestaly příslovečnou pátou kolonou, která ohrozí ruský režim vlády.¹⁷² V důsledku toho proti nim stát velmi zpřísnil svou politiku, jak se ukázalo třeba v případě nadace George Sorose, resp. její pobočky Open Society Institute Russia v roce 2003, organizace British Council v roce 2004 nebo různých německých nadací, které se v Rusku také vyskytovaly a musely se, některé dočasně, stáhnout.¹⁷³

Na podzim 2003 byl zatčen majitel ropné společnosti Jukos, oligarcha Michail Chodorkovskij, což ve svém důsledku vedlo k ukončení činnosti nadace Otevřené Rusko (*Otkrytaja Rossija*), kterou Chodorkovskij založil. Tím byly nejen zastaveny mnohé projekty a občanské iniciativy, které dotovala, ale zároveň mohlo Chodorkovského odsouzení odradit další vlivné podnikatele, kteří by měli za jiných okolností zájem finančně podporovat ruské občanské organizace.¹⁷⁴

V březnu 2004 proběhly prezidentské volby, v nichž obhájil svůj mandát Putin. Zdá se, že od roku 2004 vykazovalo putinovské Rusko v některých oblastech více autoritativní charakter než během předcházejících čtyř let. Velký podíl na tomto stavu měl i teroristický útok v severoosetském Beslanu ze září 2004, po němž se podmínky, v nichž občanský sektor působil, zhoršily. Organizace, které posilování státu, resp. zneužívání jeho moci, kritizovaly, byly obviňovány z nedostatku loajality a někdy dokonce z vlastizrady.¹⁷⁵

V roce 2005 vláda schválila množství sociálních reforem, které vedly ke ztížení životních podmínek hlavně pro důchodce a studenty. Poprvé za svou vládu musel Putin čelit veřejným protestům v masové míře – společnost se

¹⁷¹ Sreeram Chaulia, Democratisation, NGOs and 'colour revolutions'. *Open Democracy*, 19 01. 2006. Dostupné z http://www.opendemocracy.net/globalization-institutions_government/colour_revolutions_3196.jsp, nahlédnuto 10. 11. 2009.

¹⁷² Evans. Vladimir Putin's design for civil society, s. 150.

¹⁷³ Schmidt-Pfister, s. 63.

¹⁷⁴ Sakwa. *Putin*, s. 169.

¹⁷⁵ Lokshina, Tanya. Erosion of democracy and grave threats to civil society in Russia. *Helsinki Monitor*, 2006, č. 3, s. 206.

mobilizovala.¹⁷⁶ V reakci na nespokojenost obyvatelstva a zřejmě i ve strachu z „barevných“ scénářů byla založena Prezidentská rada o občanské společnosti a lidských právech (do roku 2010 v čele s Elou Pamfilovou),¹⁷⁷ ustavena instituce ombudsmana pro lidská práva (Vladimir Lukin) a další menší poradní orgány připojené k jednotlivým federálním ministerstvům.¹⁷⁸

4.3 Rok 2005: založení Veřejné komory

Pomyslným dovršením Putinovy snahy vymezit občanské společnosti pevně daný prostor, v jehož rámci bude spolupracovat se státem, se stalo založení tzv. Veřejné komory (Obščestvennej palaty) v březnu 2005. Již v roce 2004, kdy se její podoba teprve profilovala, Putin v prezidentském projevu prohlásil, že komora se stane „mostem mezi OS a státem“, který bude zprostředkovávat vzájemný dialog.¹⁷⁹ Komora byla zřízena federálním zákonem, který určil, že nový orgán bude sestávat ze 126 členů, z nichž třetinu, tj. 42 lidí, vybere osobně ruský prezident, tato skupina vybere dalších 42 zástupců z federálních občanských organizací a poté společně vyberou opět 42 představitelů místních občanských organizací a sdružení. Funkční období každé skupiny činí dva roky.¹⁸⁰ Při jmenování první třetiny členů v září 2005 prezident nevybral ani politiky, ani podnikatele, ale spíše celospolečensky vážené osoby z řad vědců, umělců, duchovních, novinářů, ale i sportovců a známých osobností. Náklady na provoz komory i její sídlo spravuje prezidentská administrativa, což vyvolává otázky nad mírou její závislosti na státu. Veřejné komory se také začaly vytvářet v menším formátu na regionální i místní úrovni, což bylo zpočátku vnímáno velmi negativně, protože jejich ustavení podléhalo rozhodnutí shora a nikoli lokálním potřebám a specifikům.¹⁸¹

¹⁷⁶ Šimov, Jaroslav. Barevné revoluce v zemích SNS: To be continued? *Mezinárodní politika*, 2005, roč. 28, č. 5, s. 27.

¹⁷⁷ Nyní vedena novinářem Mikhailem Fedotovem.

¹⁷⁸ Sakwa, Richard. *Russian politics and society*. London: Routledge, 2008, s. 104. Evans. *Russian society and the state*, s. 115.

¹⁷⁹ Sakwa. *Russian politics and society*, s. 342.

¹⁸⁰ *Federalnyj zakon ob obščestvennoj palate Rossijskoj Federacii*, č. 32-FZ. 23. 03. 2005.

Dostupný z <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=027140>, nahlédnuto 14. 05. 2011.

¹⁸¹ Sakwa. *Russian politics and society*, s. 342.

Hlavním úkolem komory je plnit funkci jakéhosi „kolektivního ombudsmana“, který se má zabývat jak impulsy z občanského sektoru, tak kroky státu. Může připomínkovat návrhy zákona, monitorovat jednání Státní Dumy i regionálních shromáždění, vyžadovat informace od všech státních orgánů a dokonce i kontrolovat nezávislost médií. Mezi její nejdůležitější úkol patří rozdělování vládních zdrojů občanským organizacím, v roce 2007 se jednalo o 1,25 miliardy rublů.¹⁸² Avšak veškerá doporučení nebo připomínky, které vydá, mají pro státní orgány pouze doporučující charakter, nejsou totiž právně závazná.¹⁸³

Od počátku založení Veřejné komory probíhal spor o to, zda bude fungovat jako účinný orgán, který bude mít pozitivní vliv na ruskou politiku, nebo jestli byla vytvořena pouze jako součást tzv. prezidentské vertikály moci, které bude podřízena.¹⁸⁴ Předseda komory, fyzik Jevgenij Velichov uvedl: „Heslem činnosti komory by neměla být konfrontace s autoritami, ale aktivní práce s nimi, za účelem přilákat větší zájem Rusů o osud země.“¹⁸⁵ Na druhou stranu, za dobu svého působení komora několikrát hlasitě rozporovala státní politiku, ať už šlo o zákon o nevládních organizacích nebo o vyšetřování případu vojáka Andreje Syčova atd.

Zdá se, že prezidentská administrativa měla vytvořením Veřejné komory v úmyslu předvést vzorový vztah státu a společnosti tak, jak by měl fungovat na všech úrovních. V souladu s myšlenkami řízené demokracie je to stát, kdo má právo činit finální rozhodnutí. Zároveň ale povzbuzuje občany k angažování se ve veřejném životě, proto, aby zabránil jejich samo-organizaci, např. v opozici nebo protestních hnutích. I přes kritické hlasy se většina občanských aktivistů shoduje v názoru, že „Veřejná komora nebyla ideálním stoupencem občanské společnosti, ale bylo lepší ji mít, než nemít.“¹⁸⁶ Nicméně např. podle Richarda Sakwy je

¹⁸² An uncivil approach to civil society. Continuing state curbs on independent NGOs and activists in Russia. *Human Rights Watch*, report, 17. 06. 2009, s. 19. Dostupné z <http://www.hrw.org/en/node/83737/section/2>, nahlédnuto 18. 04. 2011.

¹⁸³ O palatě. *Obščestvennaja palata Rossijskoj Federacii*. Dostupné z <http://www.oprf.ru/>, nahlédnuto 19. 05. 2011. Sakwa. *Russian politics and society*, s. 342.

¹⁸⁴ Sakwa. *Putin*, s. 171.

¹⁸⁵ Evans. *Russian society and the state*, s. 105. Citace je mým vlastním překladem.

¹⁸⁶ Richter, James. *Putin and the Public Chamber*. *Post-Soviet Affairs*, 2009, roč. 25, č. 1, s. 61.

Veřejná komora jedním z příkladů obcházení ústavních institucí v Rusku, v důsledku čehož se snadněji realizují zájmy elit na úkor normálních občanů. Sakwa tvrdí, že Veřejná komora má velmi podobné poslání jako Státní Duma, s tím rozdílem, že ta získala mandát ve volbách, zatímco jmenování lidí do komory podléhá vůli prezidenta. „Parakonstituční rozšiřování ústavy bylo koncipováno kvůli zvýšení efektivity, ale v praxi podkopalo rozvoj samostatného ústavního pořádku a vývoj živé občanské kultury a občanské společnosti.“¹⁸⁷

4.4 Rok 2006: schválení zákona o nevládních a neziskových občanských organizacích

Poslední význačný krok, který Putin ve vztahu k občanskému sektoru prosadil, představuje federální zákon z roku 2006, jehož součástí byla nová nařízení týkající se nevládních a neziskových organizací, a to jak domácích, tak i zahraničních.¹⁸⁸ Zákon byl součástí opatření, která měla zabránit možné barevné revoluci na ruském území. Již v květnu 2004 Putin ve svém prezidentském projevu zmínil nutnost zastavit nekontrolovatelný příliv peněz, který do Ruska plyne ze zahraničních zdrojů, což zdůvodnil tvrzením, že podporované organizace nedbají na státní zájmy.¹⁸⁹

Nová legislativa spočívala zejména v následujících bodech. Zaprvé, nové podmínky registrace organizací; zadruhé, zvýšení státního dohledu nad organizacemi a zatřetí, zpřísnění nároků, jaké musí osoba splnit pro to, aby mohla občanskou organizaci založit.¹⁹⁰ Všechny nevládní organizace se měly zaregistrovat do šesti měsíců od doby, co zákon vešel v platnost, tj. do 10. října 2006. Samotný proces registrace občanských organizací se významně prodloužil a prodražil. Během něj byli navíc úředníci Federální registrační služby oprávněni

¹⁸⁷ Sakwa. *Russian politics and society*, s. 341 a 343. Uvedená citace je mým vlastním překladem.

¹⁸⁸ *Federal law on introducing amendments to certain legislative acts of the Russian Federation*, no. 18-FZ. 10. 01. 2006. Dostupný z www.icnl.org/knowledge/news/2006/01-19_RussianNGOLawEng.doc, nahlédnuto 12. 05. 2011.

¹⁸⁹ Schmidt-Pfister, s. 63. Sakwa. *Russian politics and society*, s. 343.

¹⁹⁰ Analysis of law no. 18-FZ: On introducing amendments to certain legislative acts of the Russian Federation. *The International Center for Not-for-Profit Law*, 17. 02. 2006, s. 2. Dostupné z http://www.icnl.org/knowledge/news/2006/01-19_Russia_NGO_Law_Analysis.pdf, nahlédnuto 25. 03. 2011.

zabránit dalšímu fungování takové organizace, která ohrožuje „ruskou suverenitu, nezávislost, územní celistvost, národní jednotu a původnost, kulturní dědictví a národní zájmy.“¹⁹¹

Intenzivnější státní kontroly se týkaly především zpřísněného dohledu nad finančními zdroji občanských organizací, především z neruských zdrojů. Občanské organizace musely začít příslušným úřadům dodávat obsáhlejší data informující o jejich činnosti. Jednalo se však také o nelimitované inspekce, které mohli úředníci provádět, aby prověřili, zda organizace pracují v souladu se zákonem.¹⁹² Nově bylo možné, aby úřady zakázaly zahraničním občanským organizacím činnost a také aby přerušily jejich personální, finanční, majetkové a jiné přesuny, z důvodu „ochrany principů ústavního systému, morálky, zdraví, práv a zákonných zájmů ostatních osob a s cílem bránit zemi a státní bezpečnost.“¹⁹³ Zákon také omezil možnost založit veřejné sdružení nebo neziskovou organizaci cizincům, kteří nemají trvalé bydliště v Rusku.¹⁹⁴

Ačkoli to text zákona explicitně nezmiňuje, představitelé ruských organizací, které se buď zabývají přímo politickými otázkami, nebo jsou ve svých vyjádřeních kritičtí ke státu, tvrdí, že zákon byl namířen přímo proti jejich činnosti. Za jeho cíl považovali depolitizaci ruského občanského sektoru.¹⁹⁵ Zákon byl přijat nejen přes protesty západních organizací jako Rada Evropy, Evropský soud pro lidská práva nebo Evropský parlament, ale i navzdory kritice již vzniklé Veřejné komory, která Státní Dumě vytýkala hlavně rychlost, s jakou byla legislativa přijata, což předem vylučovalo jakoukoli veřejnou debatu. Zákon je považován za nejvíce restriktivní opatření zaměřené proti rozvoji OS, které bylo během Putinova prezidentství uvedeno v platnost.

Přesto se odborné názory na jeho reálné dopady různí. Faktem je, že do dnešní doby ještě není k dispozici dostatek dat, z nichž by bylo možné vypracovat kvalitní empirickou analýzu.¹⁹⁶ Prozatím se zdá, že k hromadnému rušení

¹⁹¹ Sakwa. *Russian politics and society*, s. 343. Citace je mým vlastním překladem.

¹⁹² An uncivil approach to civil society, s. 7.

¹⁹³ Analysis of law no. 18-FZ, s. 3. Citace je mým vlastním překladem.

¹⁹⁴ Ibid., s. 3.

¹⁹⁵ An uncivil approach to civil society, s. 25. Sakwa. *Russian politics and society*, s. 343.

¹⁹⁶ Schmidt-Pfister, s. 46.

občanských organizací v Rusku vlivem zákona z roku 2006 nedošlo. Samotné zpřísnění registračních podmínek způsobilo, že organizace, které byly dlouhodobě neaktivní, už registraci nepodstoupily, čímž se občanský sektor početně zúžil. Státní orgány tím podle Evanse získaly lepší přehled o aktérech OS, které mohly v souladu s Putinovou politikou zařadit do okruhu společného partnerství a spolupráce. Také podle Sakwy má zákon i kvalitní pasáže, např. podrobnější zpracování účetnictví občanských organizací je samo o sobě pozitivní opatření, nabádající k rozpočtové disciplíně, která je v občanském sektoru potřeba. Jako největší slabinu zákona oba autoři, stejně jako zástupci Veřejné komory, identifikovali spíše v zákoně obsažené vágní tvrzení vybízející k nejednoznačné interpretaci textu. To vedlo k obavám z podvodného jednání a zvláště úřadů, což dokládá i svědectví „nepohodlných“ politických organizací, které jsou nicméně v ruském občanském sektoru v menšině.¹⁹⁷

4.5 Státní korporativismus?

Kroky, které Putinova administrativa podnikla vůči ruskému občanskému sektoru, lze chápat jako pokus o korporativistický způsob spolupráce mezi státem a občanskou společností.¹⁹⁸ Občanské fórum i Veřejná komora se zdají být dobrým příkladem orgánů stvořených státem, jejichž členové si výměnou za svou nezávislost získali privilegované postavení ve vztahu k státní moci a ujištění, že na jejich zájmy bude brán zvláštní zřetel. Pomyslné rozdělení občanského sektoru mezi organizace ke státu loajální, zpravidla nepolitické, a ke státu kritické, často politicky angažované, exkluzivitu vztahů určitých organizací a státu také potvrzuje.¹⁹⁹

Podle Fische státní korporativismus znamená, že „OS zůstává slabá, zatímco stát se zotavuje a sílí.“²⁰⁰ Výše zmíněné příklady však nenaznačují, že by si stát podmanil občanský sektor a těšil se jeho přízni. Ruský občanský sektor stále ještě prochází dynamickým vývojem, hledá vlastní místo ve státě, ale zdaleka nic

¹⁹⁷ Evans. *Russian society and the state*, s. 102-103. Sakwa. *Russian politics and society*, s. 343-344.

¹⁹⁸ Sakwa. *Putin*, s. 169.

¹⁹⁹ Salmenniemi, s. 230.

²⁰⁰ Fish. *Fourth transition*, s. 272. Citace je mým vlastním překladem.

nenasvědčuje tomu, že by byl slabší než před rokem 2000. Putin občanskému sektoru nabídl rámec pro spolupráci a bylo by zbytečné spekulovat nad tím, jestli se tak stalo z přesvědčení o významu OS, nebo ze snahy občanský sektor kooptovat. Výsledky spolupráce však naznačily, že zástupci občanských organizací dokáží jednat na státě nezávisle i přesto, že o kooperaci s ním usilují.

Snaha nalézt optimální formu vzájemné spolupráce OS a státu, kterou definuje zákon, není ani na Západě ničím neobvyklým.²⁰¹ Stejně tak se kritika možné finanční závislosti ruských občanských organizací na státu jeví poněkud pokrytecká, vezmeme-li v potaz, kolik rozličných organizací občanské společnosti např. v samotné EU nemá jiné zdroje financování než státní, příp. unijní rozpočet. Samotná idea sociálního partnerství může být v případě disciplinovanosti obou partnerů dokonce receptem na mnohé společenské problémy, které Rusko sužují.

Snaha vykázat z Ruska byrokratickými kroky zahraniční nevládní organizace vypovídá o nejistotě politického režimu a jako taková není obhajitelná. Avšak je třeba si připustit, že po Jelcinově vládě, kdy se mnohé občanské organizace díky dolarům nemusely starat o své příjmy, nadešla situace, kdy jsou pro přežití nuceny hledat nové existenční možnosti, což může mít i kladné důsledky.

Každoroční zprávy Freedom House naznačují, že situace OS v Rusku se rok od roku zhoršuje.²⁰² Komplexní svědectví FH přesně dokazují, proč je Rusko doposud vzdáleno demokratické konsolidaci a proč je mu vyčítána absence vlády zákona. Z hlediska objektivity je nicméně žádoucí uvědomit si, že ruská OS sestává i z jiných aktérů než lidsko-právní ch organizací a operuje nejen na federální, ale i místní úrovni.

²⁰¹ Evans. *Russian society and the state*, s. 149.

²⁰² Orttung, Robert W. *Nations in transit – Russia (2006)*. *Freedom House*, country report, 2006.

Dostupné z

http://www.freedomhouse.org/inc/content/pubs/nit/inc_country_detail.cfm?page=47&nit=406&year=2006&pf, nahlédnuto 10. 05. 2011.

Závěr

V úvodu si tato bakalářská práce vytyčila tři výzkumné otázky: zaprvé, jaké konkrétní kroky vůči občanské společnosti podnikla administrativa prezidenta Vladimira Putina, co ji k nim motivovalo a jaké měly důsledky; zadruhé, jaké místo náleží občanské společnosti v ruském kontextu, jak ji lze definovat a jak se liší od konceptů, které známe z euro-amerického prostředí; zatřetí, jakou výpověď o podobě ruského režimu za prezidenta Vladimira Putina stav občanské společnosti v Rusku dává.

Putinova administrativa se pokusila zformalizovat vztah státu a občanské společnosti. Za vlády Borise Jelcina se státní orgány občanským sektorem nijak významně nezabývaly a na jeho rozvoji se podíleli hlavně aktéři ze severní Ameriky a západní Evropy tím, že ruským občanským organizacím zprostředkovávali finanční výpomoc. Putin ihned po nástupu do funkce přičkl otázkám týkajícím se občanské společnosti vysokou důležitost, což se v praxi projevilo v listopadu 2001, kdy bylo do moskevského Kremlu svoláno Občanské fórum. Na něm se setkali zástupci zhruba pěti set ruských občanských organizací s vládou, aby posílili vzájemnou komunikaci a prodiskutovali možnosti spolupráce.

V reakci na barevné revoluce v Gruzii, na Ukrajině a v Kyrgyzstánu Putinova vláda v letech 2003 až 2004 zpřísnila možnosti působení zahraničních nevládních organizací, což vedlo i k odchodu některých z Ruska. V té době byly také v souvislosti se sociálními nepokoji založeny Prezidentská rada o občanské společnosti a lidských právech nebo instituce ombudsmana pro lidská práva. V roce 2005 byla federálním zákonem ustavena Veřejná komora jako orgán sestávající ze 126 členů, přičemž jednu třetinu z nich určuje ruský prezident, ta vybírá druhou třetinu z reprezentantů federálních občanských organizací a společně zvolí třetí třetinu mezi zástupci místních občanských organizací. Po vzoru federální Veřejné komory byly utvářeny i její místní a regionální ekvivalenty. Funkce veřejných komor je čistě poradní a náplň jejich práce spočívá zejména ve zprostředkování interakce mezi státními institucemi a občanskými

sdužením a rovněž v kontrole státních orgánů, čímž může připomínat jakýsi nepolitický parlament. V roce 2006 byl přijat federální zákon týkající se nevládních a neziskových občanských organizací, který zaváděl důkladnou kontrolu účetnictví, možnost státních inspekcí a hlavně nové komplikované podmínky registrace občanských organizací.

Jeden z hlavních důvodů, proč se Putin soustředil na občanský sektor, lze nalézt ve vysvětlení řízené demokracie. Podle této teorie se Rusko ubírá specifickou cestou, odlišnou od západních demokracií. V jejím rámci je třeba zřetelně vymezit role jednotlivých aktérů ruské společnosti především s ohledem na posilování národní jednoty a prosazování státních zájmů. Proto je nutné, aby byla ohraničena sféra, v níž může občanský sektor působit. Stát si uvědomuje nezbytnost zejména sociálních občanských organizací, a proto usiluje o prohlubování sociálního partnerství s občanskou společností, považuje se ale v tomto vztahu za mocnějšího partnera.

Důsledky Putinovy politiky nejsou černobílé. Mezi negativní aspekty patří stažení se do té doby aktivních zahraničních organizací a nadací z Ruska, čímž místní občanské organizace přišly o významné zdroje příjmů. Na druhou stranu ale musely začít klást větší důraz na kvalitu své činnosti, aby finance získaly jinde. Domácí občanské organizace lze rozdělit do dvou kategorií na organizace různého zaměření, neutrální k Putinovu režimu, a na organizace s politickým podtextem, často akcentující otázku lidských práv, které jsou k Putinovi většinově kritické. Druhá zmiňovaná skupina se hluboce obávala zákona z roku 2006, protože jeho ustanovení jsou deklarována pouze vágně, což vzbudilo znepokojení z jejich možné interpretace státními úředníky, pokud budou občanské organizace považovat za nepohodlné. Putinova politika posílila vzájemnou komunikaci mezi jednotlivými občanskými organizacemi, které začaly více spoléhat na váhu společného jednání vůči státním institucím a sdílení informací.

Pojetí občanské společnosti se v Rusku liší od západních konceptů, které nelze na Rusko bez přizpůsobení aplikovat. Svým zaměřením je občanský sektor zaměřen mnohem více na sociální záležitosti než na politiku. Tento stav je dán selháním státních institucí v 90. letech 20. století, kdy občanské organizace

musely zčásti nahradit služby státu. Protože občanská společnost je pro postsovětské Rusko novum, lidé mají často problém porozumět její funkci a získat vůči různým občanským organizacím důvěru. Situace se však velmi liší mezi federální a lokální úrovní. Mají-li občanské organizace lokální charakter, je pro ně mnohem snazší upoutat pozornost, přesvědčit lidi o správnosti své činnosti a prokázat se hmatatelnými výsledky. Specifikem ruské občanské společnosti je důležitost neformálních uskupení, které mají často stejnou váhu jako institucionalizované občanské organizace. Ve srovnání se Západem je v Rusku jen málo organizací, které mají konfrontační protestní charakter, zřejmě kvůli neochotě lidí účastnit se veřejného života a nevíře, že je možné jakkoli aktivně ovlivnit rozhodnutí daná shora.

Stav občanské společnosti v Rusku vypovídá o doposud neukotvené podobě, kterou ruský režim má. Ačkoli může působit staticky, režim, stejně jako občanská společnost, se neustále vyvíjí a po osmi letech Putinovy vlády se situace výrazně odlišovala od roku 2000. Putinovu snahu posílit sepětí občanského sektoru a státu nelze vnímat a priori negativně, ruská státnost se vyvíjela naprosto odlišně od západních modelů, a pokud spolupráce občanských organizací se státní správou povede k lepšímu fungování obou, má své opodstatnění. Hybridní charakter putinovského Ruska však brání v rozvoji občanského sektoru a to tím, že formálně demokratické instituce nemají ve skutečnosti žádnou váhu, jednotlivé moci ve státě nejsou vzájemně omezeny propracovaným systémem brzd a rovnováh a v celé společnosti chybí dodržování vlády zákona. Tyto faktory brání v konsolidaci demokracie a prosperitě občanské společnosti.

Předběžná hypotéza v úvodu této bakalářské práce stanovila, že v souvislosti se změnami v ruské politice po zvolení Vladimira Putina do funkce prezidenta v roce 2000 se rozšířily oblasti, které začala vláda více omezovat. Mezi tyto omezované oblasti byla zařazena i sféra občanské společnosti, což mělo potvrdit nedemokratický charakter putinovského Ruska.

Zdá se, že tato hypotéza byla předkládanou prací spíše vyvrácena, protože ačkoli v některých ohledech začala být občanská společnost opravdu více omezována než za Jelcina, jiné Putinovy kroky (možná nechtěně) způsobily

rozvoj občanského sektoru a ve svém důsledku ho posílily. Některé problematické pasáže, které obsahoval zákon z roku 2006, byly potom Putinovým nástupcem Dmitrijem Medveděvem zrušeny, což dále podporuje myšlenku, že se režim stále pohybuje v hybridní kategorii a (zatím) ho nelze pokládat za nedemokratický.

Summary

The bachelor thesis entitled *The State and Civil Society in Post-Soviet Russia* was focused on the development of Russian civil society and its growing interaction with Russian state considering the theory of hybrid regimes. The thesis came to several conclusions related to I) Putin's politics, its incentives, implementation and outcomes; II) different character of Russian civil society in comparison with the Western perception; III) findings whether the Putin's regime was more nondemocratic than the Yeltsin's one with respect to its approach to civil society.

Putin's politics towards the civil society was supported with the theory of managed democracy that assumes Russian path to democracy specific which entitles the state to adopt particular measures to its promotion. In terms of civil society, the state thus manages the mutual relationship. In doing so, Putin launched The Civic Forum in 2001, approved the law establishing The Public Chamber in 2005 and signed the so-called NGO law in 2006. Russian government proved to be cautious about the colour revolutions in its neighbourhood which resulted in more restrictive politics towards foreign NGOs or foundations working in Russia. In terms of domestic civic organizations, those dealing with human rights or being critical to the regime were worried about the new legislature because of the possibility of its vague interpretation. Nevertheless, Putin's politics compelled the Russian civil society to better communicate its activities to the general public, to improve its services and to make its funding transparent.

Different character of Russian civil society is based on either Russian history and lack of democratic tradition, or the popular unwillingness to actively participate in public life. Russian civil organizations are more oriented on social than political issues and the informal networks at local level are of great importance.

For those reasons, the overall nature of relations between Russian civil society and the state seem to be ambiguous but not confirming the overtly nondemocratic character of Russian political regime.

Literatura a zdroje

Primární literatura

Federal'nyj zakon ob obščestvennyh objediněnijach, č. 82-FZ. 19. 5. 1995. Dostupný z <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=069573>, nahlédnuto 14. 05. 2011.

Federal'nyj zakon ob obščestvennoj palatě Rossijskoj Federacii, č. 32-FZ. 23. 03. 2005. Dostupný z <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=027140>, nahlédnuto 14. 05. 2011.

Konstitucija Rossijskoj Federacii. 25. 12. 1993. Dostupná z <http://www.constitution.ru/index.htm>, nahlédnuto 01. 09. 2010.

Federal law on introducing amendments to certain legislative acts of the Russian Federation, č. 18-FZ. 10. 01. 2006. Dostupný z www.icnl.org/knowledge/news/2006/01-19_RussianNGOLawEng.doc, nahlédnuto 12. 05. 2011.

Sekundární literatura

Knižní publikace – monografie

Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney. *Civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Newbury Park: Sage, 1989.

Baker, Gideon. *Civil society and democratic theory: Alternative voices*. London: Routledge, 2002.

Barša, Pavel; Císař, Ondřej. *Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004.

Dahl, Robert A. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing, 1995

Dvořáková, Vladimíra; Kunc, Jiří. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1994.

Edwards, Michael. *Civil society*. Cambridge: Polity, 2004.

Fukuyama, Francis. *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka, 2002.

Gellner, Ernest. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997.

Habermas, Jürgen. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Filosofia: Praha. 2000.

Holzer, Jan. *Politický systém Ruska: hledání státu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001.

- Holzer, Jan; Balík, Stanislav. *Postkomunistické nedemokratické režimy: studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.
- Keane, John. *Civil society: Old images, new visions*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1998.
- Kubát, Michal. *Postkomunismus a demokracie: Politika ve středovýchodní Evropě*. Praha: Dokořán, 2003.
- Kubát, Michal; Balík, Stanislav. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004.
- Linz, Juan J. *Totalitarian and authoritarian regimes*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers, 2000.
- Linz, Juan J.; Stepan, Alfred. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1996.
- Potter, David; Goldblatt, David; Kiloh, Margaret; Lewis, Paul. *Democratization*. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Říhová, Blanka. *Přehled moderních politologických teorií. Empiricko-analytický přístup v soudobé politické vědě*. Praha: Portál, 2000.
- Sakwa, Richard. *Postcommunism*. Buckingham: Open University Press, 1999.
- _____. *Putin: Russia's choice*. London: Routledge, 2008.
- _____. *Russian politics and society*. London: Routledge, 2008.
- Salmenniemi, Suvi. *Democratisation and gender in contemporary Russia*. New York: Routledge, 2008.
- Strnadová, Lenka. *Současné podoby občanské společnosti. Kritická perspektiva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2008.
- Schumpeter, Joseph. *Capitalism, socialism and democracy*. London: George Allen and Unwin, 1943.
- Tocqueville, Alexis de. *Demokracie v Americe I*. Praha: Lidové noviny, 1992.
- Uhlín, Anders. *Post-Soviet civil society. Democratization in Russia and the Baltic states*. New York: Routledge, 2006.
- Ženíšek, Marek. *Přechody k demokracii v teorii a praxi*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006.

Knižní publikace – stati ze sborníků

- Celichowski, Jerzy. Civil society in Eastern Europe: Growth without engagement. In Glasius, Marlies; Lewis, David; Seckinelgin, Hakan (eds.). *Exploring civil society: Political and cultural contexts*. London: Routledge, 2005, s. 71-79.
- Cohen, Jean Louise. Civil society. In Clarke, Paul Barry; Foweraker, Joe (eds.). *Encyclopedia of democratic thought*. London: Routledge, 2001.
- Diamond, Larry. Toward democratic consolidation. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 227-240.
- Evans, Alfred B., Jr. Russian society and the state. In White, Stephen; Sakwa, Richard; Hale, Henry E. (eds.). *Developments in Russian politics 7*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, s. 99-117.
- Evans, Alfred B., Jr. Vladimir Putin's design for civil society. In Evans, Alfred B.; Henry, Laura A.; McIntosh Sundstrom, Lisa (eds.). *Russian civil society: A critical assessment*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2005, s. 147-158.
- Fish, M. Steven. Conclusion: Democracy and Russian politics. In Barany, Zoltan; Moser, Robert, G. (eds.). *Russian politics: Challenges of democratization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 215-251.
- Fish, M. Steven. Russia's fourth transition. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 264-275.
- Fukuyama, Francis. The primacy of culture. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 321-327.
- Glasius, Marlies; Lewis, David; Seckinelgin, Hakan. Exploring civil society internationally. In Glasius, Marlies; Lewis, David; Seckinelgin, Hakan (eds.). *Exploring civil society: Political and cultural contexts*. London: Routledge, 2005, s. 3-11.
- Huntington, Samuel P. Democracy's third wave. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 3-25.
- Kopeček, Lubomír. Sociálně politické podmínky demokracie. In Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (eds.). *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2003, s. 109-145.
- Kopeček, Lubomír; Hloušek, Vít. Fenomén demokracie. In Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (eds.). *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a*

perspektivy demokracie. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2003, s. 15-45.

Kopeček, Lubomír; Hloušek, Vít. Hybridní demokracie. In Hloušek, Vít; Kopeček, Lubomír (eds.). *Demokracie: teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2003, s. 285-296.

Kubát, Michal. Politika a vládnutí ve středovýchodní Evropě. In Kubát, Michal (ed.). *Východní rozšíření Evropské unie*. Brno – Praha: Mezinárodní politologický ústav, 2001, s. 31-58.

Liikanen, Ilkka. Civil society and the reconstitution of Russian political space: the case of the Republic of Karelia. In White, Stephen (ed.). *Media, culture and society in Putin's Russia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, s. 7-36.

Moser, Robert G. Introduction: Challenges of Russian democratization. In Barany, Zoltan; Moser, Robert, G. (eds.). *Russian politics: Challenges of democratization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 1-18.

Nodia, Ghia. How different are postcommunist transitions? In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *Democracy after communism*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 2002, s. 3-17.

O'Donnell, Guillermo. Delegative democracy. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 94-108.

Oversloot, Hans. Towards a revival of the state as an ideology in contemporary Russia. In Steunebrink, Gerrit; Zweerde, Evert van der; Cornelissen, Wout (eds.). *Civil society, religion, and the nation: Modernization in intercultural context: Russia, Japan, Turkey*. Amsterdam: Rodopi, 2004, s. 73-87.

Rose, Richard. Postcommunism and the problem of trust. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 251-263.

Rosenblum, Nancy L.; Post, Robert C. Introduction. In Rosenblum, Nancy L.; Post, Robert C. (eds.). *Civil society and government*. Princeton: Princeton University Press, 2002, s. 1-25.

Schedler, Andreas. The logic of electoral authoritarianism. In Schedler, Andreas (ed.). *Electoral authoritarianism: The dynamics of unfree competition*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers, 2006, s. 1-23.

Schmidt-Pfister, Diana. What kind of civil society in Russia? In White, Stephen (ed.). *Media, culture and society in Putin's Russia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, s. 37-71.

Schmitter, Philippe C.; Karl, Terry Lynn. What democracy is ... and is not. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *The global resurgence of democracy*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 1996, s. 49-62.

Skovajsa, Marek. Teorie demokracie. In Cabada, Ladislav; Kubát, Michal. *Úvod do studia politické vědy*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004, s. 321-361.

Smolar, Aleksander. Civil society after communism. In Diamond, Larry; Plattner, Marc F. (eds.). *Democracy after communism*. Baltimore, London: John Hopkins University Press, 2002, s. 48-62.

Snyder, Richard. Beyond electoral authoritarianism: The spectrum of nondemocratic regimes. In Schedler, Andreas (ed.). *Electoral authoritarianism: The dynamics of unfree competition*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers, 2006, s. 219-231.

Sundstrom McIntosh, Lisa; Henry, Laura A. Russian civil society. Tensions and trajectories. In Evans, Alfred B.; Henry, Laura A.; McIntosh Sundstrom, Lisa (eds.). *Russian civil society: A critical assessment*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2005, s. 305-322.

Sutton, Jonathan. Civil society, religion, and the nation. Reflections on the Russian case. In Steunebrink, Gerrit; Zweerde, Evert van der; Cornelissen, Wout (eds.). *Civil society, religion, and the nation: Modernization in intercultural context: Russia, Japan, Turkey*. Amsterdam: Rodopi, 2004, s. 51-71.

Twigg, Judyth L. What has happened to Russian society. In Kuchins, Andrew C. (ed.). *Russia after the fall*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2002, s. 147-162.

White, Anne. Is civil society stronger in small towns? In Evans, Alfred B.; Henry, Laura A.; McIntosh Sundstrom, Lisa (eds.). *Russian civil society: A critical assessment*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2005, s. 284-302.

Články – tištěné zdroje

Balík, Stanislav; Holzer Jan. Debata o hybridních režimech. Stručná rekapitulace pokusu o paradigmatickou změnu. *Politologická revue*, 2006, roč. 12, č. 2, s. 5-29.

Carothers, Thomas. The end of the transition paradigm. *Journal of Democracy*, 2002, roč. 13, č. 1, s. 5-21.

Hale, Henry E. Civil society from above? Statist and liberal models of state-building in Russia. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 3, s. 306-321.

Kubát, Michal. Politický režim a konsolidace demokracie v postkomunistické Evropě a postsovětském prostoru. *Politologický časopis*, 2000, roč. 7, č. 2, s. 131-143.

Kubát, Michal. Recenze publikace Holzer Jan, Balík Stanislav: Postkomunistické nedemokratické režimy. Studie k proměnám politické teorie v posttranzitivním čase. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007. *Politologická revue*, 2008, roč. 13, č. 1, s. 129-132.

Lokshina, Tanya. Erosion of democracy and grave threats to civil society in Russia. *Helsinki Monitor*, 2006, č. 3, s. 205-206.

Marsh, Christopher. Social capital and grassroots democracy in Russia's regions: Evidence from the 1999-2001 gubernatorial elections. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 19-36.

Nikitin, Alexander; Buchanan, Jane. The Kremlin's Civic Forum: Cooperation or co-optation for civil society in Russia? *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 147-165.

Potůček Martin. Těžké znovuzrození: občanský sektor v České republice. *Politologická revue*, 1997, roč. 3, č. 2, s. 35-52.

Richter, James. Putin and the Public Chamber. *Post-Soviet Affairs*, 2009, roč. 25, č. 1, s. 39-65.

Říchová, Blanka. Komparativní metoda v politologii. *Politologická revue*, 1997, roč. 3, č. 2, s. 3-34.

Squier, John. Civil society and the challenge of Russian *gosudarstvennost*. *Demokratizatsiya*. 2002, roč. 10, č. 2, s. 166-182.

Šimov, Jaroslav. Barevné revoluce v zemích SNS: To be continued? *Mezinárodní politika*, 2005, roč. 28, č. 5, s. 24-28.

Weigle, Marcia A. On the road to the Civic Forum: State and civil society from Yeltsin to Putin. *Demokratizatsiya*, 2002, roč. 10, č. 2, s. 117-146.

Zakaria, Fareed. The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 1997, roč. 76, č. 6, s. 22-43.

Elektronické zdroje

An uncivil approach to civil society. Continuing state curbs on independent NGOs and activists in Russia. *Human Rights Watch*, report, 17. 06. 2009, s. 1-69. Dostupné z <http://www.hrw.org/en/node/83737/section/2>, nahlédnuto 18. 04. 2011.

Analysis of law no. 18-FZ: On introducing amendments to certain legislative acts of the Russian Federation. *The International Center for Not-for-Profit Law*, 17. 02. 2006, s. 2. Dostupné z http://www.icnl.org/knowledge/news/2006/01-19_Russia_NGO_Law_Analysis.pdf, nahlédnuto 25. 03. 2011.

Čto takové „Memorial“. *Memorial*. Dostupné z <http://www.memo.ru/about/news.htm>, nahlédnuto 10. 05. 2011.

Graždanskij Forum: Začem on? *Civilforum.ru*. Dostupné z <http://www.civilforum.ru/>, nahlédnuto 18. 05. 2011.

O palatě. *Obščestvennaja palata Rossijskoj Federacii*. Dostupné z <http://www.oprf.ru/>, nahlédnuto 19. 05. 2011.

Orttung, Robert W. Nations in transit – Russia (2006). *Freedom House*, country report, 2006. Dostupné z http://www.freedomhouse.org/inc/content/pubs/nit/inc_country_detail.cfm?page=47&nit=406&year=2006&pf, nahlédnuto 10. 05. 2011.

Sreeram Chaulia, Democratisation, NGOs and ‘colour revolutions. *Open Democracy*, 19 01. 2006. Dostupné z http://www.opendemocracy.net/globalization-institutions_government/colour_revolutions_3196.jsp, nahlédnuto 10. 11. 2009.